

oud rhenen

TIJDSCHRIFT VOOR DE HISTORIE VAN RHENEN
UITGEGEVEN DOOR DE
HISTORISCHE VERENIGING
OUDHEIDKAMER RHENEN EN OMSTREKEN

BESTUUR

Ere-voorzitter
dr. H. P. Deys

Voorzitter
drs. W. A. van Ommeren
(0318) 47 13 09

Secretaris
W. H. Strous
Bruine Engseweg 25
3911 CJ Rhenen
(0317) 61 40 67

Penningmeester en ledenadministratie
L. E. G. Bultje-van Dillen
Wageningen
Postbank 1211163
(0317) 47 21 29

Logistiek, Ledenwerving en PR
ing. H. B. Gieszen
Bruine Engseweg 40
3911 CL Rhenen
(0317) 61 60 76

Leden

H. Dekker
Rhenen,
(0317) 61 34 12

J. M. D. Doorman
Rhenen,
(0317) 61 32 79

B. W. van Laar
Rhenen
(0317) 61 30 41

Redactiecommissie Oud Rhenen
J. M. D. Doorman
B. W. van Laar

Inleveren kopij
Paardenveld 19
3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl

Redactie-assistent
E. A. M. Vlak-Derksen

Website
www.oudrhenen.nl

Inhoudsopgave

3. *Nienke van de Waal* In memoriam G.J. van de Waal (1904-2010).
Het bewogen leven van een Rhenens verzetsman.
10. *Ad de Jong* De timmerfabriek 'De Stoomhamer'
en de familie Van Ommen te Rhenen.
12. *Willem H. Strous* Opsporing gezocht.
15. *Ruurd Kok* Een inventarisatie en waardering van sporen uit de
Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en de Laarsenberg.
17. *Henk van den Hoofdakker* Wij in de Bonte Koeij.
19. *Jobbe Wijnen* Een toevalsvondst uit de Tweede Wereldoorlog in Remmerden.
22. *Jan Maarten Doorman* Hoe het regiment marcheert en daarbij Rhenen,
Elst en Achterberg passeert.
De grote militaire manoeuvre van september 1911.

COLOFON

Illustratie omslag

Centraal het huidige gemeentewapen van Rhenen zoals dat op 26 oktober 1943 verleend is door het Departement van Algemene Zaken in Den Haag op voordracht van de Hoge Raad van Adel. Het wapen is gebaseerd op het oudst bekende stadszegel van Rhenen van 1258. Reeds eerder was de gemeente Rhenen een wapen verleend op 30 september 1818 bevestigd eveneens door de Hoge Raad van Adel. Op dit wapen toen de drie 'peperbus' torens, zie wapen Achterberg, en aanziende leeuwen in plaats van gewende leeuwen als schildhouders.

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Auteurs die in dit tijdschrift publiceren geven daarmee onvoorwaardelijk toestemming tot het in digitale vorm opnemen in openbare databases.

Zetwerk: Ben van Laar en Jan Maarten Doorman
Druk: Drukkerij Cunera b.v., Rhenen
ISSN-1384-3338

In memoriam Gerrit Jan van de Waal (1904-2010)

HET BEWOGEN LEVEN VAN EEN RHENENS VERZETSMAN

Nienke van de Waal

Op Bevrijdingsdag 2010 overleed op 105-jarige leeftijd de voormalige verzetsstrijder Gerrit Jan van de Waal. Geboren en getogen in Rhenen als telg van een eens vooraanstaande familie, werkte hij aldaar in een klein familiebedrijf tot zijn vertrek naar Bodegraven in 1931. Bij zijn dood liet hij uitgebreide oorlogsdagboeken en memoires na, die ondermeer een kleurrijk beeld geven van het leven in Rhenen gedurende de eerste decennia van de vorige eeuw.

Gerrit Jan van de Waal was de achterkleinzoon van Martinus Wilhelmus van de Waal (1796-1898), die in de 19e eeuw in Rhenen een zeer bekende figuur was en 'pater familias' van een uitgebreide, welgestelde familie.¹ Deze Martinus zette verschillende ondernemingen op in Rhenen en werd later ondermeer ook gemeenteraadslid en wethouder. Hij vergaarde zijn fortuin in de tabakshandel en belegde zijn geld vervolgens in allerlei bedrijven, waaronder een sigarenfabriek, een bierbrouwerij, een manufacturenwinkel, een dassenfabriek en later ook een meubelfabriek. Verder werd er nog geld gestoken in een corsettenfabriek in Amsterdam (Wala). De familie bewoonde lange tijd de villa's *Maria* en *Bella Vista* (de latere dependance van het gemeentehuis) en tevens liet Martinus Wilhelmus de zogenaamde 'Waalbuurt' bouwen, een wijk bestaande uit drie straatjes met veertig arbeiderswoningen en een herberg. De Waalbuurt is in de jaren zestig gesloopt, maar wel is er daarna in Rhenen een straat genoemd naar deze M. W. van de Waal.

Nadat Martinus Wilhelmus (die overigens de uitzonderlijk hoge leeftijd van 102 jaar bereikte) overleden was, ging het langzamerhand bergafwaarts met de door hem opgezette of gekochte ondernemingen. Deze waren toebedeeld aan zijn kinderen en kleinkinderen, die, eraan gewend dat overal altijd genoeg geld voor was, niet allemaal over dezelfde ondernemingsgeest beschikten als hun (groot)vader en bovendien niet altijd erg gepassioneerd waren voor het hun toebedeelde bedrijf. Dat laatste gold ook voor Wilhelmus (Willem) van de Waal (1869-1931) – de vader van Gerrit Jan – die in 1901 bij zijn huwelijk met Janna Vink de manufacturenwinkel met woonhuis in de Heerenstraat toegewezen had gekregen.

Deze winkel, waarschijnlijk opgericht rond 1830, was aanvankelijk de enige grote winkel in allerhande artikelen in Rhenen en liep (mede vanwege gebrek aan concurrentie) lange tijd bijzonder goed. Men verkocht er stoffen, serviesgoed, hoeden, corsetten, beddegoed, kapokmatrassen, brillenkokers, herenboorden, handschoenen enz. Ook het gebied rondom Rhenen werd bediend, zo schrijft Van de

M. W. van de Waal op 100-jarige leeftijd.

Waal in zijn memoires: 'Zo reed Piet Doornebal uit Wageningen met een hondenkar en later met een brik met paard voor de firma heel Achterberg jarenlang door. Dat heeft geduurd tot in de eerste oorlog. Hij woonde vlak bij de hbs in Wageningen en hield daar ook een filiaal van onze winkel [...] Ik zag hem én zijn wagen altijd wanneer hij op vaste tijden kwam afrekenen. In Elst en Amerongen reed jarenlang Kneijens met zijn hondenkar voor de firma en "Ollebert" [Albert de Jong, de knecht sinds 1880] ging altijd dinsdag op de fiets met een stalenkoffer voorop in een bak

de Betuwe in en bezocht mensen in Lienden, Aalst, Kesteren en Opheusden.'² Dan was er ook nog een loopjongen die de boodschappen bij de mensen thuis moest afleveren en de stalen koffers naar diegenen binnen Rhenen moest sjouwen die thuis iets wilden uitzoeken. Er werd niet contant in de winkel afgerekend; de gegoede burgerij kocht "op jaarrekening" [...] die dan na verloop van tijd met contant geld afgepast werd bezorgd en betaald door het dienstmeisje van de betreffende familie, die met een wit schortje voor en een witte muts op het geld op een avond kwam bezorgen en iets kreeg; de "arbeidende stand" had afbetalingsboekjes – die zullen er voorheen wel meer dan honderd geweest zijn. Per week werd dan een gulden of twee gulden bezorgd.'

Vóór de tijd dat leveranciers met een auto langskwamen om de bestellingen voor de winkel op te nemen, kwamen zij per trein uit Amsterdam of Rotterdam en hadden 'in A'dam of R'dam hun grote stalenkoffers – een soort enorme hutkoffers, zwart en zwaar en stevig afgesloten – al vooruit gestuurd per trein en als het goed was stonden die enorme gevaarten dan al bij ons op de stoep (in voorjaar en najaar) als de reiziger arriveerde. Vanaf het station sjoerde Lard [afkorting van Adelardus vd Berg] ze op zijn kar of kruiwagen en sjouwde ze eerst tegen de Stationsweg op en dan de stad in en bij ons op de stoep. Daar stonden ze dan een paar dagen want tussen de klanten door vertoonde de reiziger van het nieuwste van het nieuwste uit die koffers.'

Bij de winkel hoorde een groot herenhuis met vijftien

Het ouderlijk huis van G. J. van de Waal in de Herenstraat, met de manufacturenwinkel.

vertrekken, waar het gezin – vader, moeder en drie kinderen – woonde. Hier was ook het kantoor gevestigd, waar de telefoon hing. Telefoneren ging als volgt: ‘Bij iemand opbellen kreeg je eerst Leida van Hees, die zat in een telefoonkantoor dat in de tuin van haar ouders stond aan de Bantuin en dan zei vader bijvoorbeeld: “Leida, geef me eens even Jan Schut.” – een nummer werd “in de stad” nooit genoemd. Leida wist alles en buiten de stad werd zelden gebeld, want dat was nogal ingewikkeld, al had de hele familie al wel telefoon – met lage nummers – no. 2 of zo.’

Achter in de tuin stond de beerput, die regelmatig gelegeed moest worden. Dat werd door drie man tegelijk gedaan, meest al in de late avond, bij het licht van de maan of van stallantaarns. Van de Waal maakte nog mee dat zijn vader voor de mest een rijksdaalder kreeg. Rhenen was nog klein met veel omliggend land en er was dus veel mest nodig. Na verloop van tijd werd de stad groter en kwam er meer aanbod en minder vraag, zodat de ‘transactie’ met gesloten beurzen verliep. Nóg later was er zo veel aanbod dat zijn vader juist bij moest betalen om de beerput te laten legen.

Van de Waal memoreert over de moeilijke dagen tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen er enige tijd nauwelijks iets te eten was: ‘Moeder moest het doen met bruine bonen en een tijd lang – ik denk tien of veertien dagen – was het: vandaag bruine bonen, morgen bruine bonensoep, overmorgen brui-

nebonenpuree en op een keer had ik daar als jochie wat van te zeggen met mijn onbegrip. Toen begon moeder te huilen – en zij deed toch altijd zo haar best voor ons en voor vader.’ Rond die tijd, in 1917, kreeg de familie de zwaarste financiële slag te verduren toen hun Russische waardepapieren waardeloos waren geworden. Van de Waals grootmoeder (Mechtelina Maria van de Waal-Lit, 1831-1919), die ooit had geresideerd in de grote villa *Maria*, moest uiteindelijk bij één van haar dochters gaan inwonen omdat het voor haar anders financieel niet meer vol te houden was. Al eerder had ze moeten verhuizen naar een klein huis in de Molenstraat, waar ze in de herinnering van haar kleinzoon almaar voor het raam zat ‘met een kanariepietje, een voetenbankje en een grote bril’. Haar andere twee dochters, die ongehuwd waren, moesten zich als gezelschapsdame zien te redden. Eén van hen werkte een tijdje bij de moeder van Anton Mussert in Delft. Toen de oude mevrouw Mussert op sterven lag moest haar gezelschapsdame (een tante van Van de Waal dus) Anton Mussert laten halen, omdat diens moeder hem nog wilde laten beloven zijn ideeën te veranderen, maar Mussert weigerde dat. Nadat Van de Waal zijn lagere school had afgerond bij meester Van den Berg, ging hij als eerste leerling van die school naar de hbs in Wageningen. Hij hoefde tegen de gewoonte in geen toelatingsexamen te doen, want meester Van den Berg was hoogstpersoonlijk naar die hbs getogen om te vertellen dat hij nu zo’n goede leerling had, dat een toelatingsexamen beslist niet nodig was. Hij voltooide uiteindelijk hbs A én B. Tijdens zijn schooltijd was hij nog betrokken bij de oprichting van een schaakclub in Rhenen, die vanaf 1920’s winters eenmaal per week bij elkaar kwam in het stationskoffiehuis.

In 1924 moest Van de Waal in dienst en toen hij na een jaar weer terugkwam had de familie voor hem besloten dat hij de buitenclientèle van de winkel moest gaan uitbreiden. Met de bestelauto, een T-ford, ging hij rondrijden door de wijde omgeving om zo veel mogelijk klanten te werven, wat uiteindelijk ook aardig lukte (hij won zelfs in 1927 de tweede prijs in een landelijke wedstrijd over verkoopmethoden).

De etalage van de manufacturenwinkel in de Herenstraat.

Links: Het gezin W. van de Waal-Vink in de tuin achter het huis in de Herenstraat: Janna en Willem en hun kinderen Gerrit Jan, Corrie en Matty.
Rechts: Gerrit Jan en zijn zusje Corrie.

Intussen was de winkel 74 uur per week geopend – dagelijks van acht tot acht en op zaterdag tot tien uur 's avonds. In 1927 had hij een omzet van bijna tienduizend gulden, maar toen hij om de hand ging vragen van Wilhelmina de Keyzer, de dochter van een rijke kaashandelaar, en vol trots zijn omzetcijfers liet zien, bleek haar vader daar van allerm minst onder de indruk en de verloving werd een jaar uitgesteld.

Met stoommeubelfabriek De Kroon, het andere overgebleven familiebedrijf, was het intussen ook bergafwaarts gegaan. De fabriek was in 1895 gebouwd in opdracht van Van de Waals ooms Gerrit Jacobus (1867-1930), die onder andere in Wenen Feinmöbel had gestudeerd, en Martinus Wilhelmus

(1865-1925) en hun neef Roelof van de Waal (1872-1954). Er werd onder andere scheepsmeubilair gemaakt en in de goede tijd werkte er zo'n veertig man. Na dertig jaar moest de fabriek echter opgeheven worden. Het enige dat Gerrit nog had was één rijksdaalder en derhalve moest hij bij zijn broer, de vader van Van de Waal, intrekken. Van de Waal werd toen, twintig jaar oud en zonder enige ervaring, belast met de afwikkeling van de zaak van zijn oom. Alle particuliere bezittingen van Gerrit en zijn broer Martinus (die samen met Gerrit bij de fabriek had gewoond en inmiddels gestorven was) moesten van de hand worden gedaan en de fabriek werd verkocht – er bleef na de afwikkeling geen cent over. Een paar jaar later in 1930 is de fabriek afgebrand.

De bestelauto.

Omdat Van de Waal uiteindelijk inzag dat er geen twee huishoudens van de opbrengst van de winkel konden rondkomen, besloot hij het schip te verlaten om in de kaashandel van zijn kersverse schoonvader te gaan werken. Zijn zusje Cor nam de buitenclientèle over en Van de Waal vertrok in 1931 uit Rhenen.

Later dat jaar werd zijn vader ernstig ziek. Van de Waal herinnert zich dat tijdens de laatste week van zijn ziekbed door de gemeente zand was gestrooid op de straat voor hun huis en een aantal huizen links en rechts daarvan, opdat de stervende minder last van het verkeer zou hebben. Hij overleed op 30 oktober 1931, 62 jaar oud.

De winkel bracht intussen minder en minder op en in 1935 besloot de familie alles alsnog te verkopen. De twee zussen van Van de Waal, Cor en Matty, konden via een kennis een

Meubelfabriek De Kroon.

betrekking krijgen bij een damestehuis in Den Haag, waar ook hun moeder mocht komen wonen. Huis en winkelpand leverden niet meer op dan 10 500 gulden; de winkelvoorraad en een groot deel van de inboedel van het huis werden bij opbod verkocht. Vijfjaar later werd het hele huis bij gevechten vernietigd.

In de jaren dertig reisde Van de Waal voor de kaashandel van De Keyzer stad en land af. Ook in Duitsland kwam hij veel en daar zag hij vol afkeer van nabij de opkomst van het nationaal-socialisme. Vrijwel al zijn handelscontacten sloten zich aan bij de nazi's, terwijl de Joodse handelaren vertrokken: 'Sinds jaar en dag had vader De Keyzer in Keulen Max

Rothschild als Vertreter. [...] Omstreeks de Kristallnacht in november 1938 heb ik in het Hauptbahnhofrestaurant in Keulen afscheid moeten nemen van Rothschild. Hij was toen ca. 60 jaar en een jodenman van standing en eruditie. Nooit meer iets van hem gehoord. Realiseer je zo'n afscheid! Daar was geen "Auf Wiedersehen" bij.'

Hij woonde met zijn vrouw en drie kinderen inmiddels in Bodegraven, waar het kaaspakhuis van de familie De Keyzer stond. Al vanaf het begin van de oorlog had hij illegale contacten en sprak hij zich openlijk uit tegen de bezetter. Omdat hij in april 1943 weigerde zich als krijgsgevangene te melden, dook hij onder in een villa in Zeist bij de oude mevrouw Seepers, waar het Utrechtse hoofdkwartier van de 'organisatie Frits' was gevestigd.³ Rond diezelfde tijd was hij als ondergronds leider van de Rijnstreek aanwezig bij de oprichtingsvergadering van deze 'organisatie Frits' in Zuid-Holland (die langzamerhand zou uitgroeien tot de grootste ondergrondse beweging, de 'Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers' ofwel LO, en die zich na verloop van tijd verenigde met de Landelijke Knokploegen, de LKP).

In die periode gebruikte de organisatie nog enkel mannelijke 'reizigers' om berichten, valse persoonsbewijzen, wapens enzovoort over te brengen. Van de Waal stelde tijdens deze vergadering voor om zulke mannen voortaan 'koeriers' te noemen, en zo gebeurde het ook.⁴

De honderdjarige M. W. van de Waal (midden voor, zittend) met 44 nazaten voor de villa Bella Vista in 1896. Schuin achter de jongen achter hem staat zijn zoon Gerrit Jan (met grote baard); de linker persoon direct voor de voordeur (met vlinderdas) is zijn kleinzoon Willem, die in 1901 de manufacturenwinkel over zou nemen.

Omdat het echter voor mannen steeds gevaarlijker geworden was om te reizen, terwijl er dus steeds meer landelijke contacten ontstonden, besloot Van de Waal als eerste binnen de LO om vrouwen in te schakelen voor deze taak. Hij was inmiddels onder de naam 'Huibert Mees' districtsleider van groot-Rotterdam geworden, nadat zijn voorganger Huib Blok gearresteerd was. De eerste vrouwelijke koerierster van de LO werd 'Clara' (Joukje Grandia-Smits, 1917-1985), die Van de Waal kende als lerares aan de nijverheidsschool in Bodegraven en in wie hij de juiste kwaliteiten zag voor het gevaarlijke werk. Hij vroeg haar voor hem te komen werken in Rotterdam, waar ze tot haar arrestatie in juni 1944 bleef. Zij werd van onschatbare waarde voor het verzet in Rotterdam en verwierf een zekere vermaardheid als koerierster om haar onverschrokkenheid in de meest penibele situaties.⁵ Na de oorlog is zij verschillende malen onderscheiden.

Van de Waal hield zich in Rotterdam naast het 'gewone' illegale werk ook bezig met het vrijkopen van politieke gevangenen. Daarvoor waren soms onvoorstelbare bedragen nodig, in een enkel geval zelfs 100 000 gulden. Het geld werd bijeengebracht door familie en bekenden van de gevangenen, maar ook kreeg hij eens 160 000 gulden in een oude akten-tas van de industrieel Godijn, die weliswaar op grote schaal met de Duitsers collaboreerde, maar aan de andere kant ook Joden verborg op zijn landgoed en financieel het verzet wilde steunen. Alle bedragen die Van de Waal voor vrijkoping en voor andere doelen kreeg voor de LO en LKP, bracht hij naar de Rotterdamsche Bank Bodegraven; alles bij elkaar – maar nooit tegelijk – ongeveer één miljoen gulden (naar huidige maatstaven ongeveer 5,4 miljoen euro). Zo beheerde hij geruime tijd de landelijke kas van de LO-LKP.⁶ In het voorjaar van 1944 raakte hij verwickeld in een grote oplichtingszaak, waarbij een zekere 'dr. S.' (econoom, voormalig spion en tussenpersoon bij een aantal vrijkopingszaken) 140 000 gulden van de LO, bedoeld voor vrijkoping, achterovergedrukt bleek te hebben. Van een aantal mannen dat vrijgekocht had moeten worden en van wie dr. S. officiële gecodeerde documenten wist te overleggen dat zij veilig bij het Nederlandse consulaat in Bern waren aangekomen, bleek dat zij nooit in Zwitserland waren aangekomen, maar gefusilleerd waren op de Waalsdorpervlakte. De documenten bleken vals. In Rotterdam is toen, na een uitgebreid onderzoek onder leiding van inspecteur van politie Van de Wind, door het verzet besloten dat dr. S. geliquideerd moest worden. Van de Waal was het met deze veroordeling niet eens, maar de liquidatie is op 7 juni 1944 toch uitgevoerd.

Deze zaak had Van de Waal maandenlang in zijn greep gehouden. De angst dat dr. S. tijdens het onderzoek zou merken dat hij doorzien werd en de kennis die hij inmiddels had over de verzetsmensen met wie hij samenwerkte zou verraden aan de SD, had hem bijzonder nerveus gemaakt. Hij was bovendien als districtsleider (behorend tot de 'top' van de LO-LKP) een zeer gezocht persoon en in Rotterdam stond er

Een van de valse persoonsbewijzen van Van de Waal, op naam van Jan de Vries, scheepsleverancier.

een prijs van 10 000 gulden op zijn hoofd. Hij vroeg zich af hoe het mogelijk was dat hij nog niet gepakt was, zoals vele van zijn verzetsvrienden van het eerste uur. Op 31 december 1943 schreef hij al in zijn dagboek: 'Tenzij er wonderen gebeuren, zal niemand van de groep nog éénmaal een Oudjaar beleven. [...] In den loop van '44 zullen allen, één voor één of bij groepen tegelijk, gevangengenomen worden, behalve dan zij die zoomaar op straat worden neergeschoten of tijdens een actie sneuvelen zullen. Waar en hoe zij vallen zullen is de eenige onzekerheid, dát zij vallen zullen is zeker.'

Ook door het vele reizen, de nachtelijke vergaderingen en het werken onder voortdurende hoogspanning was hij verzwakt geraakt, en hij was bang om afgemat en zonder weerstand in de handen van de SD te vallen. Als hij tijdens de verhoren niet overleefd zou blijven, zou er een sneeuw-baleffect kunnen optreden en zou een groot deel van de organisatie opgerold kunnen worden. Daarom besloot hij dat het voor ieders veiligheid beter was als hij tijdelijk terug zou treden als districtsleider van Rotterdam. Vanaf 1 maart 1944 bleef hij zo in de achterhoede, alleen beschikbaar voor vertrouwensopdrachten van de LO.

Toen echter half juni de districtsleider van Den Haag gearresteerd werd, deed men vanuit de LO een dringend beroep op Van de Waal om deze op te volgen. Uiteindelijk besloot hij gehoor te geven aan die oproep, wetende dat het in Den Haag, waar het puikje van de SD zat, nog veel gevaarlijker was dan in Rotterdam. Er was veel animositeit tussen de verschillende verzetsgroepen, veel onderling wantrouwen en het siste er van verraad.

Drie weken later, op 4 juli 1944, liep hij al in de val. Hij werd gearresteerd in de pastorie van het dekenaat van Den Haag in de Willemstraat, waar hij onder andere een afspraak had met een man van het Nationaal Steunfonds (NSF). Hij werd meteen verhoord, maar zijn geluk was dat de Duitsers niet in de gaten hadden dat hij de man was die ze zochten. Ze wisten namelijk alleen zijn schuilnaam (op dat moment 'Kool') en toevallig had hij die dag alleen het persoonsbewijs bij zich dat op zijn echte naam stond. Tijdens het verhoor

ontkende hij 'Kool' te kennen en hij mocht tijdens een pauze samen met de man van het NSF even naar de wc. De Duitser die hen bewaakte ging hen echter vóór de kamer uit en Van de Waal, die de rij sloot, zag zijn kans, liep vlug terug de lege kamer in en wist door het raam te ontkomen.

Hij moest zich enige tijd schuilhouden en dook weer onder in Rotterdam onder een nieuwe naam. Daar werd hij door zijn collega's van de LO verzocht om plaatsvervangend provinciaal leider van Zuid-Holland te worden, met als standplaats Dordrecht. Nauwelijks in Dordrecht begonnen, werd hij op 28 juli voor de tweede maal gearresteerd omdat de Duitsers zijn gastheer ervan verdacht zendapparatuur in huis te hebben. Weer wisten ze niet direct wie hij was en weer wist hij te ontsnappen, dit keer naar een vertrouwd adres in Zwijndrecht. Daar kwam echter de volgende dag toevallig de koerierster 'Edith' op bezoek, die Van de Waal al kende en met wie hij vanaf het begin niet heeft willen samenwerken omdat hij haar niet vertrouwde. Zij heette in werkelijkheid Miep Oranje.⁷ 'Edith' was duidelijk verbaasd hem daar aan te treffen en toen zij even later vertrok, besloot ook Van de Waal de benen te nemen. Net op tijd, want diezelfde dag nog stond de SD op de stoep om hem te arresteren. 'Edith' had hem verraden, en naar later bleek daarbij ook 27 andere medewerkers van de LO. Hij hield zich een paar maanden op verschillende plekken schuil, ontkwam als door een wonder nog aan een razzia in Den Haag en pakte pas in december 1944 het illegale werk weer ten volle op, toen hij binnen de LO voor de C.I.D. (Centrale Inlichtingen Dienst) ging werken.

Eénmaal nog ontsnapte hij aan de dood. Dat was op 5 mei 1945. Samen met zijn laatste koerierster, Agnes de Poorter, en nog vier anderen, stond hij 's ochtends vroeg bij het Promenadehotel in Den Haag. Ze hadden oranje rozetten opgedaan vanwege de bevrijding en wilden naar de gevangenis in Scheveningen gaan om hun vrienden op te wachten, die immers wel snel vrijgelaten zouden worden. Er kwamen echter een paar SS'ers voorbij die hen arresteerden vanwege het oranje, hen meenamen naar Sorghvliet, naar het Catshuis, en hen daar tegen de muur zetten om hen te fusilleren. Op dat ogenblik sloegen de klokken van het Vredespaleis – de laatst overgebleven klokken van de stad – acht uur. De Duitsers leken daardoor tot bezinning te komen en lieten hun wapens zakken. Langsrennende landwachters riepen hen toe dat ze niet moesten schieten, maar moesten vluchten. En dat deden ze, de zes bij de muur ongedeerd achterlatend.

Over deze laatste gebeurtenis schreef Van de Waal een aangrijpend gedicht. Dat was overigens niet het enige dat hij schreef. Tijdens de oorlog verschenen zijn gedichten in clandestiene bladen en ook na de oorlog zijn er nog enkele van gepubliceerd. Eén gedicht, dat in verschillende verzetsbladen was gepubliceerd (en ook was opgenomen in het Geuzenliedboek) vond in 1944 zijn weg naar Engeland, toen de latere minister van justitie en hoge commissaris voor de vluchtelingen G. J. van Heuven Goedhart via België,

Frankrijk en Spanje naar Londen was gevlucht. Hij kende het gedicht uit zijn hoofd en het had hem steun gegeven tijdens zijn barre tocht over de Pyreneeën. Toen hij zijn verhaal aan koningin Wilhelmina deed, vroeg zij hem het voor haar op te schrijven. Zij schreef toen een couplet ervan op de onderkant van een foto van zichzelf en deze foto met het couplet van Van de Waal kwam met een dropping weer in Nederland terecht en werd daar vermenigvuldigd. Het gedicht was ook op muziek gezet en was op de dag van de bevrijding zo bekend dat het in sommige steden op straat werd gezongen.⁸ Na de bevrijding heeft Van de Waal tweemaal een onderscheiding geweigerd (dat was tijdens de oorlog zo afgesproken onder leidende figuren binnen het verzet), maar de foto van Wilhelmina met zijn gedicht eronder heeft de rest van zijn leven in zijn kamer gehangen. Daar kon wat hem betreft geen onderscheiding tegenop.

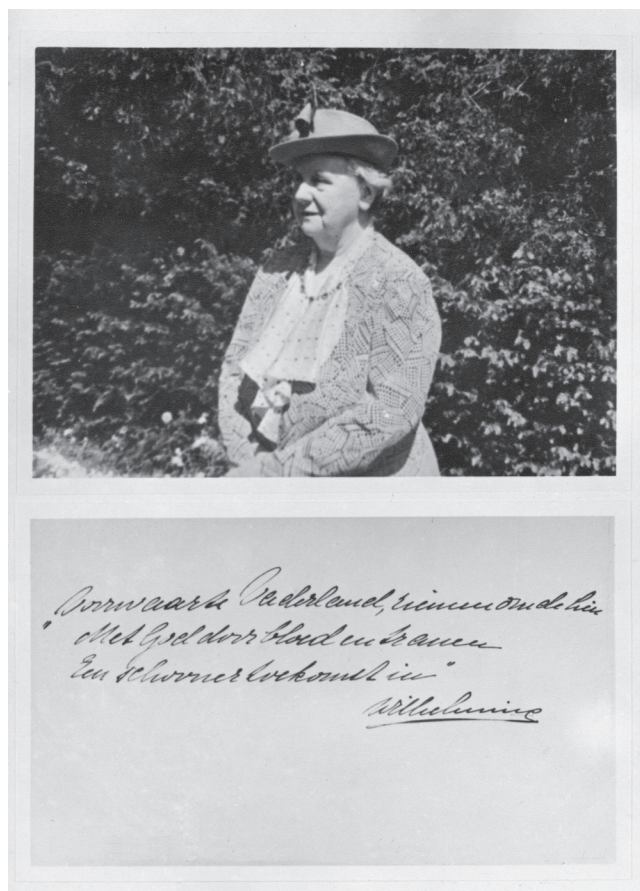
Direct na de oorlog was Van de Waal als directeur van de Reka⁹ in Rotterdam belast met de eerste opvang en registratie van teruggekeerde Rotterdammers. Het bleek een zware taak, want er meldden zich ook vele collaborateurs en verraders, die geïdentificeerd en gearresteerd moesten worden. Ook meldden zich soms ouders bij hem wier kinderen, die bij het verzet waren geweest, niet waren teruggekeerd na de bevrijding. Hij zocht dan uit wat er gebeurd was en moest verschillende keren aan de ouders vertellen dat hun kinderen door het verzet niet werden vertrouwd, dat ze waren geliquideerd en niet meer terug zouden komen.

Verder was hij na de oorlog directeur van de nationale documentatiedienst van de illegaliteit, die al snel is overgenomen door de Stichting 1940-1945. In 1947 en 1948 was hij, hoewel hij geen politie opleiding had, chef recherche bij de Politieke Opsporingsdienst Afdeling Collaboratie (PRAC), eerst in Utrecht, vervolgens in Amsterdam. In die functie onderzocht hij een aantal grote collaboratiezaken, waarvan de zaak Werkspoor de meest beruchte werd.¹⁰ Onder leiding van de directeuren M. H. Damme sr. en diens zoon M. H. Damme jr. spreidde de N.V. Werkspoor tijdens de oorlog grote gretigheid ten toon als het ging om het vervullen van opdrachten voor de bezetter. In Utrecht werden er in zo'n hoog tempo spoorwagons gebouwd, dat de gastoevoer in de stad in gevaar kwam en de gasfabriek het bedrijf zelfs een boete van 100 000 gulden oplegde (die niet betaald werd). Toen er een opdracht kwam om torpedojagers voor de Duitse marine te bouwen, bood men aan twee Nederlandse torpedoboten – die door Nederlands werfpersonnel in de Nieuwe Waterweg tot zinken waren gebracht om te voorkomen dat ze in Duitse handen zouden vallen – te lichten en te hergebruiken, zodat de order sneller en aanzienlijk goedkoper vervuld kon worden. Van de Waal, die al gemerkt had dat hij bij zijn onderzoek achter de schermen voortdurend tegengewerkt werd, deed na weken onderzoek uiteindelijk huiszoeking bij een zenuwachtige Damme jr. en trof daar compromitterende foto's aan van een groot aantal Nederlandse industriëlen op

een *goodwill*-reis door Duitsland, in gezelschap van nazi's, allen met gestrekte arm. Na deze vondst werd het onderzoek van Van de Waal van hogerhand met verdubbelde kracht tegengewerkt; de zaak werd niet openbaar behandeld en ging de doofpot in.¹¹ Van de Waal dreigde met het dossier Werkspoor naar de rechter te stappen, omdat hij niet medeschuldig wilde zijn aan 'deze volksmisleiding en deze zwendel met het recht'. De toenmalige minister van justitie Wijers liet hem echter weten dat de eed van geheimhouding die Van de Waal voor zijn onderzoeken had moeten afleggen, levenslang gold; hij kon dus niets doen en de Dammes gingen vrijuit. Hij zag zo van dichtbij hoe de naoorlogse bijzondere rechtspleging moedwillig gesaboteerd werd en ook hoe kleinere collaborateurs vaak zwaar gestraft werden, terwijl de grote jongens 'in het landsbelang' de dans ontsprongen.

Na zijn periode bij de PRAC ging hij als chef interne dienst werken voor de gemeentepolitie Den Haag, waar hij tot zijn pensionering in 1969 bleef. Daarna was hij nog tien jaar werkzaam voor de Stichting 1940-1945 in Rotterdam. Onder andere moest hij daar nagaan of bepaalde personen die buitengewoon pensioen aanvroegen bij de Stichting, ook werkelijk daarvoor in aanmerking konden komen en of zij inderdaad het illegale werk hadden verricht dat ze zeiden verricht te hebben, wat in een enkel opmerkelijk geval niet

Portret van koningin Wilhelmina met in haar handschrift het gedicht 'Voorwaarts Vaderland!' van Van de Waal, dat in 1945 in grote aantallen door Nederland werd verspreid.

zo bleek te zijn.¹² In de tien jaar daarna legde hij voor de Stichting nog huisbezoeken af, tot hij in 1999 met zijn vrouw naar Reeuwijk verhuisde. Na een val kwam hij uiteindelijk in een verpleeghuis in Gouda terecht, waar hij op 5 mei 2010 overleed, exact 65 jaar nadat hij voor het Duitse vuurpeloton had gestaan. ■

De auteur is een kleindochter van G. J. van de Waal.

Met dank aan Hens Dekker en Henk Deys voor de vele nuttige adviezen en de door hen verstrekte aanvullende informatie en afbeeldingen.

NOTEN

1. Over M. W. van de Waal is eerder een artikel verschenen in *Oud Rhenen*, zie Deys, 1989.
2. Dit citaat en tevens de andere citaten betreffende Rhenen, zijn afkomstig uit de memoires van Van de Waal; zie literatuuropgave.
3. Genoemd naar Frits Slomp, de gereformeerde dominee die samen met 'tante Riek' (Helena Kuipers-Rietberg) de fundamenteën legde voor deze verzetsbeweging.
4. Brief van Van de Waal aan het Verzetsmuseum, d.d. 12 nov. 1991.
5. Zie Bouwen, 1986.
6. Dit was vóórdat de samenwerking tussen de LO en het Nationaal Steunfonds als 'bankier van het verzet' op gang kwam.
7. Miep Oranje werkte in het geheim voor de Rotterdamse SD en bleek een van de ergste verraadsters tijdens de bezetting te zijn. Na de bevrijding is zij verdwenen en nooit teruggevonden.
8. De titel van het gedicht was *Voorwaarts Vaderland!* of *Het eerste commando*. Het bewuste couplet luidt: Voorwaarts Vaderland! / Riemen om de kin / Met God door bloed en tranen / Een schoner tijdperk in: / Ko-nin-gin! Zie Corduwener, 2011, hoofdstuk 11 over dit gedicht en de tocht van Van Heuven Goedhart.
9. Dit is het zgn. Registratie Kantoor, gevestigd in de Riviërahof in Rotterdam, waar alle naar die regio teruggekeerde vluchtelingen zich moesten melden. Al maanden voor de bevrijding waren Van de Waal en anderen in het geheim bezig aan de organisatie hiervan.
10. Deze en andere zaken zijn uitgebreid beschreven in het proefschrift van Joggli Meihuizen over de bijzondere rechtsspraak na de oorlog; zie Meihuizen, 2003. Ook is gebruik gemaakt van Zwaap, 2009.
11. Ook speelde hierbij een rol dat Werkspoor in die periode bezig was een Argentijnse order van 200 miljoen gulden voor een spooraanleg binnen te krijgen, waarvoor met toestemming van de Nederlandse regering al 30 miljoen aan steekpenningen was betaald. Tevens was prins Bernhard, een persoonlijke vriend van Damme jr., naar Argentinië gereisd om te bemiddelen.
12. Onder andere in het geval van de PvdA-senator Eibert Meester, een zaak die landelijk in de belangstelling kwam.

LITERATUUR

- Jan C. Bouwen: 'Joukje Grandia-Smits (Clara), 1917-1985.' In: *Rotterdams Jaarboekje*, Rotterdam 1986, pp. 157-163.
- Jeroen Corduwener: *Riemen om de kin! Biografie van mr. dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart*. Proefschrift, Groningen, 2011.
- H. P. Deys: 'Martinus Wilhelmus van de Waal, een honderdjarige in Rhenen.' In: *Oud Rhenen*, september 1989, pp. 3-13.
- Joggli Meihuizen: *Noodzakelijk kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Proefschrift Amsterdam, 2003.
- René Zwaap: 'Verdienen aan de bezetter.' In: *PM*, mei 2009, pp. 16-19.
- Verder is gebruikgemaakt van de ongepubliceerde memoires van G. J. van de Waal (opgetekend in de periode 1990-1994) en zijn oorlogsdagboeken van 1943-1945.

De timmerfabriek 'De Stoomhamer' en de familie Van Ommen te Rhenen

AdJ. de Jong

In het januari-nummer 2011 van Oud Rhenen publiceerde H. P. Deys over de Houthandel en Timmerfabriek 'De Stoomhamer'. Hij begint het artikel met het echtpaar Hendricus Albertus van Ommen (1832-1888) en Hendrica van Waveren (1832-1898). Dit echtpaar kreeg 11 kinderen, waarbij de zonen Marinus (1865) en Johannes (1867-1954) met naam genoemd worden. Het gezin woonde in de Weverstraat.

Eén van de kinderen was verder Aaltje ('de kuiper') van Ommen (1859-1941), die gehuwd was met mijn overgrootvader Dirk de Jong (1856-ca. 1889) uit Breukelen. Zij woonde later als weduwe eveneens in de Weverstraat. Er is nog een aantal foto's uit de familie bewaard gebleven, waaronder die van Aaltje van Ommen en haar moeder Hendrica van Waveren. Het leek mij interessant deze foto's alsnog te publiceren (zie ook mijn publicatie over de familie De Jong te Rhenen in Oud Rhenen).

In het artikel van Deys wordt een overzicht gegeven van personeelsleden die ooit gewerkt hebben bij De Stoomhamer. Ik miste hierbij de namen van mijn vader Aaldert Johannes de Jong (1908-1990) en mijn grootvader Hendricus Albertus de Jong (1885-1955).

Aaldert kwam uit een gezin van 13 kinderen en moest al vroeg op 13-jarige leeftijd gaan werken en het timmervak in de praktijk leren in de timmerfabriek van Johannes van Ommen,

*Links: Hendrica van Waveren (1832-1898)
en rechts haar dochter Aaltje van Ommen (1859-1941)*

Aaldert de Jong en Wim Rebergen aan de schaaftank bij de Stoomhamer ca. 1930.

de broer van zijn grootmoeder Aaltje. Hij begon als 'krullenjong' in de timmerfabriek aan de Kruisstraat, maar verhuisde in 1921 mee naar de nieuwe fabriek aan de Grebbeweg. Er is een foto bewaard gebleven van Aaldert de Jong en de jongere Wim van Rebergen (de 'meelmuis') aan het werk aan de schaaftank. Aaldert de Jong verliet later de timmerfabriek van zijn oudoom om zich verder te ontwikkelen.

Mijn grootvader, Hendricus (Henk) Albertus de Jong, stationschef bij de Ooster Stoomtram Maatschappij (O.S.M., later N.B.M.), moest om een groot gezin te kunnen onderhouden erbij klussen en zo werkte hij in de timmerfabriek van zijn oom. Op een gegeven moment verliet hij de O.S.M. en ging tot de oorlog uitbrak voltijd werken bij De Stoomhamer. Zijn specialiteit was trappen maken.

Zo heeft hij ooit de trap in het huis van de paters van de Heilige Geest aan de Stokweg gemaakt. Er is zelfs overwogen samen met zijn zoon Aaldert een trappenfabriek te beginnen, maar vermoedelijk was dat moeilijk door de crisistijd van de jaren '30 en zou dat mogelijk tot spanningen binnen de familie hebben kunnen leiden (vanwege concurrentie met De Stoomhamer).

De familie De Jong woonde aanvankelijk bovenaan de Molenstraat en in de jaren '50 boven de garage van Barend van Ommen (1899-1987), die ooit machinist was bij de koopvaardij in Nederlandsch-Indië, maar in Rhenen een autohandel (aanvankelijk van het merk Morris) met garage begon aan de Grebbeweg 1 tegenover de houthandel en timmerfabriek De Stoomhamer.

Goed herinner ik mij nog de benzine- en olielucht van de garage als ik de trap opging bij een bezoek aan mijn grootouders, vaak gepaard gaande met de stank van de zeepfabriek De Rhenus. Maar nog veel erger was de stank van de vrachtwagens met slachtafval die naar De Rhenus reden in de jaren '50. Daar werden de dierlijke vetten tot zeep verwerkt.

Deys noemde in zijn artikel nog enkele andere bekende telgen uit de familie Van Ommen, zoals de bekende Rhenense architect Antoon Arie van Ommen (1905), in 1931 gehuwd met de Veenendaalse Jeannetta Cornelia van de Bovenkamp (1906). Van Ommen was de architect van huize De Hught, Stokweg 12, later Huize Fatima of ook wel het Patershuis genoemd. Dit werd in 1936 gebouwd.

Zeker vermeldenswaard is toch ook onderwijzer Cornelis van Ommen (1896-1966), een zoon van Cornelis van Ommen (1861-1931) en Johanna van den Dikkenberg (1862-1907). Deze trouwde met Magdalena Clasina Lammers (1895-1950) en werd in 1942 hoofd van de Openbare Lagere School te Rhenen aan de Bantuinweg. Van Ommen was daar hoofd van 30 september 1942 tot 30 april (Koninginnedag) 1961. Zijn pensionering ging in op 1 mei 1961. Ik zie hem nog voor me als die statige man, die met een sigaar in de hand de bel luidde. Dan moest je per klas twee aan twee in de rij voor de deuren op het schoolplein gaan staan om ordelijk de klas in te gaan. ■

De garage van Barend van Ommen op de hoek van de Grebbeweg en de Kastanjelaan. Boven de garage woonden opa Hendricus Albertus de Jong en oma Alberta Evelina Bovenschen. (Coll. Hens Dekker).

De trap in het huis De Hught was in 1936 een fraai stukje vakmanschap van Hendricus Albertus de Jong.

BRONNEN

1. H. P. Deys, 'De Houhandel en Timmerfabriek 'De Stoomhamer'', Oud Rhenen januari 2011, p. 19 e.v.
2. A. J. de Jong, 'Rhenense geslachten – De familie De Jong', Oud Rhenen 2001, No. 1, p. 20 e.v.
3. Gegevens en foto's verstrekt door J. de Jong (1927) te Rhenen, zoon van H. A. de Jong en A. E. Bovenschen.
4. Hans Blankestijn, 'Onze schooljaren' (Rhenen 2009).
5. Deys en Vogelzang, RHENEN - Geschiedenis en Architectuur, Utrecht 2010, p. 299 e.v.
6. Bouwvergunningen Rhenen, Archief Rhenen, Jaar: 1935. Aanvraag bouw Huize De Hught, Stokweg 12. Architect A.A. van Ommen.

HOUTHANDEL EN TIMMERFABRIEK
„DE STOOMHAMER”
 FIRMA H. A. VAN OMMEN - GREBBEWEG - RHENEN

AUTOVERHUUR MET EN
 ZONDER CHAUFFEUR

GARAGE VAN OMMEN - RHENEN

GREBBEWEG 1 - TELEFOON 483 (K 8376) - POSTGIRO 90074

Briefhoofd van garage Van Ommen en van De Stoomhamer.

Opsporing verzocht

Willem H. Strous

Bij het mei 2011-nummer van Oud Rhenen zat een oproep namens de 93-jarige heer Jan Worst uit Den Helder, met de vraag wie het meisje Endrein Koedam uit de jaren '30 van de vorige eeuw kent/kende. Zij hadden in die jaren verkering gehad, maar Jan had haar uit het oog verloren en hij was benieuwd hoe het haar was vergaan.

Er kwamen voldoende reacties om op woensdag 6 juli naar Den Helder af te reizen om kennis te maken met de heer Worst.

Jan werd als oudste van de vier zoons van Hendrikus Worst en Elsje Kroeze op 18 maart 1918 in Zwartsluis geboren. De familie Worst is een schippersfamilie vanaf 1510, die drie worsten voert in het familiewapen. De meest bekende voorvader is Jacobus Hansen Worst (1550-1630), die schipper, koopman en burgemeester van Kampen was.

Hij werd geboren aan boord van een binnenscheepje, een tjalkje onder zeil, waarvan Jan de naam niet meer weet. Drie jaar later, in 1921, liet zijn vader in Zwartsluis het allereerste motorschip bouwen, 28 meter lang en 113 ton, met de naam 'Op Hoop op Welvaart'. In de roef waren een kamer, een keuken en twee slaapkamertjes. Jan, als oudste zoon, sliep in het vooronder. Dit schip werd in 1995 verkocht door Jans jongste broer en ligt nu als woonboot op de Smilde bij Havelte of Uffelte.

Jan moest met ruim 18 jaar in dienst, is na de opleiding in Amsterdam via Vlissingen in Den Helder terechtgekomen en is daar gebleven. Vader Worst is blijven varen met Jans jongere broer Hendrik, die, nadat vader op leeftijd was gekomen en in Meppel aan wal is gaan wonen, het schip heeft overgenomen. Jan werd in 1942 gearresteerd op beschuldiging van sabotage met zijn sleepboot, zat enige tijd in Den Haag gevangen en werd veroordeeld tot tewerkstelling in de buurt van Keulen om bruinkool te scheppen, wat hij tweeënhalft jaar heeft gedaan, waarna hij tijdens een verlof in Nederland onderdook. Na de oorlog werd hij op voorspraak van een voormalige medegevangene, generaal Roëll, als sleepbootkapitein, uiteindelijk als vakofficier met de rang van luitenant-ter-zee, dus zonder galon op de mouw, aangesteld en dat is hij de rest van zijn leven gebleven. Hij heeft o.a. 56 vliegtuigwrakken uit het IJsselmeer gevist en is regelmatig de Noordzee overgestoken om onder de Engelse en Schotse kust deel te nemen aan torpedo-oefeningen.

Vader Worst had een geregelde vaart op Meppel-De Wijk, waar aan het kanaal een molen staat/stond. Daar voeren ze met graan, dat met zeeschepen werd aangevoerd uit Rotterdam

*Jan Worst, geb. 18 maart 1918 te Zwartsluis
(Coll. Willem H. Strous, Rhenen).*

*Endrein Koedam 1918-1981.
Foto uit februari 1944.
(Coll. Fam. Koedam).*

of Antwerpen, iedere week naar toe. Dat betekende dat ze tweemaal per week langs Rhenen kwamen, op heen- en terugreis. Als dat zo uitkwam lagen ze 's zondags aan de loswal, want vader voer niet op deze dag, dan hield hij een rustdag.

Op één van die zaterdagmiddagen dat ze in Rhenen aanlegden, kuierde Jan de stad in. Op de hoek van de Veerweg en de Utrechtsestraat ontmoette hij twee meisjes en raakte met ze aan de praat. Het waren Endreintje Koedam en haar

'Op Hoop op Welvaart', gebouwd 1921 Zwartsluis, verkocht 1995, nu als woonboot 'Spes' op de Smilde (Coll. Willem H. Strous, Rhenen).

De 'Wielingen', de sleepboot van Jan Worst in Den Helder (Coll. Willem H. Strous, Rhenen).

vriendin Kuinera of Kuintje. Deze vriendin was een dochter van de pachter van het Rhenense veer, Van Dijk, bijgenaamd 'de Poot'. Ze hadden een heel gesprek waar Jan zich nu niets meer van kan herinneren, maar op een gegeven moment verdween Kuintje naar huis en Jan en Endrein wandelden verder de stad in, de Molenstraat omhoog naar de molen en daar het park in, het Koningin Elisabethplantsoen. Jan heeft zich altijd afgevraagd hoe hij zo'n indruk kan hebben gemaakt dat een meisje zomaar met een wildvreemde jongen mee is gegaan.

Van het een kwam het ander en ze maakten een nieuwe afspraak. Het klikte! En vanaf dat moment, als ze 's zaterdags

'Gezicht op Rhenen vanuit de Betuwe', S. de Clercq, 1938, potlood op papier. (Museum Het Rondeel, bruikleen Stichting Vrienden van Streekmuseum het Rondeel).

langs Rhenen voeren, werd Jan bij de loswal afgezet en voeren vader en moeder door naar Rotterdam, als ze dat die dag nog konden halen. Maar alleen 's zaterdags mocht hij van boord springen; andere dagen werd er gewoon doorgevaren, want er moest ook nog gewerkt worden.

In het weekend dat Jan in Rhenen was, sliep hij van zaterdag op zondag bij de familie Koedam in de Wilhelminastraat 28 (naast bakker Rense), waar hij altijd heel hartelijk is ontvangen. 's Zondagsavonds ging hij met de tram naar Utrecht en vandaar met de trein naar Rotterdam, want 's maandags werd de boot weer geladen en vertrokken ze weer richting Meppel. Er gingen ook wel eens een paar weken voorbij dat Jan en Endrein elkaar niet zagen, want soms was er een vracht van Amsterdam naar Meppel en dan voeren

ze over het IJsselmeer.

Endrein Koedam werd op 28 april 1918 geboren als dochter van Cornelis Albertus Koedam (†1923) en Elsie Everdina Rijnberk (*1892, †17-07-1975). Ze is waarschijnlijk vernoemd naar een zuster van haar moeder, maar ze werd nooit anders genoemd dan Zus. Zij had een zuster, Evertje (Eef) (*23-09-1913, †23-12-1994), en drie broers, Hendrik (*20-01-1912, †24-03-1972), Pelgrim Peter (*21-01-1921, †1989) en Cornelis Albertus (*29-02-1924).

Vader Koedam werkte bij Rijkswaterstaat als chefkantonnier op het wegvak tussen Wageningen en Elst (U). In juni 1923 viel hij van een ladder en steunend op zijn zoon om naar huis te gaan kreeg hij een hartaanval. Na zijn overlijden bleek moeder Koedam zwanger van Cornelis Albertus. Het zal een moeilijke tijd zijn geweest voor haar met vier kleine kinderen en een vijfde op komst.

Moeder Koedam was een trouwe kerkgangster, in de Cunerakerk had de familie vaste plaatsen. Albert Koedam kan zich herinneren dat zijn broer Piet bij de brand in 1934 nog geholpen heeft banken naar buiten te dragen. Later, tijdens de restauratie van de kerk, werd in gebouw 'Irene' gekerkt, maar voordat die klaar was kerkte men nog enige tijd in de garage van Van der Horst in de Herenstraat, ongeveer tegenover de Muntstraat. Jan Worst kan zich niet herinneren ooit met Endreintje mee te zijn geweest naar een kerkdienst.

Ja, en wat deden Jan en Endreintje

Winkelweek in de Molenstraat in 1926. Links onderaan de Molenstraat was later tot mei 1940 de kruidenierswinkel van het echtpaar Hennie Rijkse en Eef Koedam (Coll. Hens Dekker).

zo'n zaterdagavond en zondag? Ze is eenmaal aan boord van 'Op Hoop op Welvaart' geweest om kennis te maken met vader en moeder Worst. Ze zochten tamme kastanjes op de berg, ze struinden bij de zandafgraving van de steenfabrieken, ze wandelden in en rond de stad, bezochten de Koningstafel en ze gingen vaak op bezoek bij de zus van Endreintje, Eef, die getrouwd was met Hennie Rijkse. Die hadden een kruidenierswinkel onder aan de Molenstraat, tegenover waar nu bakkerij Van Toor is. Na de meidagen van 1940 kregen ze een ander pand aangewezen, in de Herenstraat naast Esbra, die onder de bogen zat. Hun dochter Els, getrouwd met een Klaassen, woont in Steenwijkerwold.

Jan is in 1985 nog eens teruggeweest in Rhenen en heeft voor de winkel waar Rijkse voor de oorlog zat gestaan, want hij wist niet dat de kruidenierswinkel verplaatst was na 1940. Hij heeft niet naar binnen durven gaan, want 'Stel je voor dat

Huwelijksfoto van Endrein Koedam en Simon van Capelle, 1952. (Coll. W. H. Strous, Rhenen).

Hennie Rijkse nog achter de toonbank zou staan!'. Hij herinnert zich dat hij, als hij van boord sprong op zaterdagmiddag, vanaf de loswal, onder de kastanjebomen door de Rijnstraat inliep, via de Herenstraat de Molenstraat inging om bovenaan linksaf de Wilhelminastraat in te lopen.

Jan heeft de verkering met Endreintje moeten afbreken op aandringen van zijn moeder. Die vond het maar niets dat Jan het contact onderhield nadat hij voor zijn nummer was opgeroepen voor militaire dienst en geplaatst was bij de marine. Hij kwam om die reden nooit meer langs in Rhenen en zijn moeder vond het daarom niet fatsoenlijk om de verkering, die overigens maar een klein jaartje heeft geduurd, voort te zetten. Hij mocht het meisje niet aan het lijntje houden. Hij heeft echter Endrein, een altijd opgewekt meisje, nooit helemaal kunnen vergeten.

Bij het ouder worden komen de herinneringen versterkt naar boven en hij vroeg zich af hoe het is gegaan met Endreintje. Inmiddels weet hij dat zij in 1952 is getrouwd met Simon van Capelle, die in Veenendaal bij Van Essen in de kruidenierswaren werkte. Op 8 augustus 1981 is ze op 63-jarige leeftijd overleden. Na haar huwelijk is ze in Veenendaal gaan wonen. Ze kreeg twee zoons. Voor haar huwelijk werkte ze jarenlang bij mevrouw Landzaat, de weduwe van de majoor, ook in de oorlog al, die bovenaan de berg woonde, naast Ouwehands Dierenpark.

Jan Worst is getrouwd met Annigje de Vries, een schippersdochter, en kreeg twee zoons.

Cornelis Albertus Koedam, de jongste zoon, nog ongeboren toen zijn vader overleed, woont als gepensioneerd (rijks)politieaan in Veenendaal en heeft een zwager in Den Helder. Deze zwager was marineman en als torpedist moeten

Jan Worst en hij samen op oefeningen zijn geweest op de Noordzee. Ze zeggen elkaar niet te kennen, maar de drie mannen gaan binnenkort eens bij elkaar op bezoek om herinneringen op te halen.

Waar een telefoontje in mei j.l., via het gemeentehuis terechtgekomen bij de HVOR, al niet toe kan leiden. ■

BRONNEN:

Mevrouw H. Bender, Rhenen; en de heren H. C. Boelhouwer, Rhenen; J. P. Glasbergen, Veenendaal; C. A. Koedam, Veenendaal; H. C. Rebergen, Rhenen; C. Tinbergen, Rhenen; R. C. A. van Voorthuisen, Rhenen; J. Worst, Den Helder.

Een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en de Laarsenberg

Samenvatting Rapport RAAP 2240

Ruurd Kok

De afgelopen jaren ontstaat onder archeologen meer aandacht voor resten uit de Tweede Wereldoorlog. Zo wordt nu ook gericht archeologisch onderzoek gedaan naar terreinen met sporen uit de oorlogsjaren. Wanneer daarbij aangetroffen vindplaatsen worden gewaardeerd volgens de in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) voorgeschreven waarderingsystematiek, blijken ze vrijwel direct als behoudenswaardige vindplaats te kunnen worden aangemerkt. Deze constatering, in combinatie met een actuele vraag naar de omgang met oorlogssporen op de Grebbeberg, was de aanleiding voor dit onderzoek met als doel een waarderingsystematiek te ontwikkelen, specifiek voor erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog. Aanleiding en toetssteen zijn de op de Grebbeberg en Laarsenberg in Rhenen aanwezige resten uit de oorlog. Eerste fase van het onderzoek is een inventarisatie van deze oorlogssporen op basis van een bureauonderzoek in combinatie met een visuele inspectie. De tweede fase is het ontwikkelen van een aanzet tot een nieuwe waarderingsmethodiek voor oorlogserfgoed.

De ‘Slag om de Grebbeberg’ is zonder meer Nederlands grootste en meest bekende veldslag uit de meidagen van 1940. Behalve de locatie van Nederlands bekendste slagveld en Nederlands eerste militaire begraafplaats, is de Grebbeberg ook een van de eerste Nationale Monumenten van Nederland. Wat betreft de Oorlogsgeschiedenis van de Grebbeberg nemen de meidagen een allesoverheersende plaats in. Dit betekent dat er ook episoden zijn die onderbelicht raken en amper aandacht krijgen, zoals de aanleg van Duitse stellingen door dwangarbeiders. In het gebruik van de Grebbeberg en Laarsenberg als militair landschap in de 20e eeuw kunnen zeven gebruiksfasen worden onderscheiden: van de aanleg van veldversterkingen vlak voor de Tweede Wereldoorlog tot en met het gebruik van het voormalige slagveld voor militaire oefeningen tot in de jaren '80. De aanwezigheid van zowel oudere als jongere verdedigingswerken op de Grebbeberg en de Laarsenberg maakt dit gebied tot een waardevol strategisch landschap, met een stapeling van objecten en structuren van de Vroege Middeleeuwen tot en met de Koude Oorlog. Meer dan 1000 jaar militaire geschiedenis op ruim 150 ha.

Doel van het bureauonderzoek is om een beeld te geven van (mogelijk) aanwezige oorlogssporen op de Grebbeberg. Deze sporen konden in kaart worden gebracht door bestudering van historisch kaartmateriaal, luchtfoto's en verslagen en verhoren van soldaten die in mei 1940 op de Grebbeberg waren gelegerd. Bestudering van deze bronnen is gericht op het verzamelen van informatie over de ligging van (verdwenen) oorlogssporen.

Daarnaast zijn ook bronnen bekeken die inzicht zouden kunnen geven in de wijze waarop objecten uit de oorlog gewaardeerd kunnen worden. Om zicht te krijgen op de omgang met (de sporen van) de oorlog op de Grebbeberg is ook gekeken naar wandelroutes. Hier is over gesproken met gebiedsdeskundigen. Op basis van het bureauonderzoek is een gebied geselecteerd voor de visuele inspectie, waarbij de

huidige toestand en zichtbaarheid van de oorlogssporen op de Grebbeberg zijn onderzocht.

Het bureauonderzoek heeft veel informatie opgeleverd over de ligging van (verdwenen) oorlogssporen. Van alle onderscheiden gebruiksfasen van het militaire landschap op de Grebbeberg kunnen sporen worden verwacht in het landschap of in de bodem. Het bestudeerde materiaal laat duidelijk de mogelijkheden en beperkingen zien van historische bronnen. De wisselwerking tussen diverse beschikbare bronnen blijkt van groot belang bij het in kaart brengen van oorlogssporen.

Van sommige aspecten van het gebruik van de Grebbeberg als strategisch landschap is vooralsnog alleen informatie bekend uit bodemvondsten, zoals de aanleg van een Duitse anti-tankversperring en het naoorlogse gebruik als militair oefenterrein.

De beleving van de oorlogssporen in de vorm van wandelroutes richt zich vooral op duidelijk zichtbare overblijfselen, zoals resten van kazematten of het hoornwerk en de bastions.

De nadruk van de vertelde geschiedenis ligt net zoals bij de geschreven geschiedenis sterk op de meidagen. Bij de visuele inspectie in een deelgebied van de Grebbeberg bleken vrijwel alle bij het bureauonderzoek in kaart gebracht oorlogssporen in het terrein terug te vinden. De zichtbaarheid van de sporen varieert. Het verschil in zichtbaarheid tussen de sporen van de Stoplijn en van de Duitse loopgraaf is groot. Opmerkelijk is dat deze vrijwel onbeschreven Duitse loopgraaf in het terrein het best zichtbaar is. Bij de visuele inspectie zijn ook sporen aangetoond in gebieden waarvoor luchtfoto's geen informatie geven en sporen die in eerste instantie nog niet op luchtfoto's waren herkend, zoals een Duitse stelling. Een interessante constatering bij de visuele inspectie is dat bij de aanleg van de Duitse linie bewust gebruik is gemaakt van oudere relictten in het landschap, zoals een greppel en de buitenste gracht van de middeleeuwse walburg. Zowel voor het opsporen als voor de interpretatie van oorlogssporen blijkt

de wisselwerking met historische bronnen van groot belang.

Bij toepassing van de in de archeologie gangbare waarderingsystematiek op oorlogssporen zijn vooral de criteria schoonheid (zichtbaarheid) en herinneringswaarde problematisch, omdat deze criteria voor oorlogssporen vaak niet onderscheidend zijn. Een ander knelpunt is dat deze waarderingsystematiek onvoldoende rekening houdt met het feit dat de betekenis van oorlogssporen veel verder gaat dan de betekenis van die sporen voor archeologisch onderzoek. De sporen kunnen en mogen niet alleen worden gezien als onderzoeksobject. Aan (plekken met) oorlogssporen kunnen naast een wetenschappelijke betekenis ook een educatieve/recreatieve, symbolische of emotionele betekenis worden toegekend. De verschillende betekenissen sluiten elkaar niet uit en zijn zelfs vaak verwant aan elkaar. Voor het geven van een waardering aan oorlogssporen, is het wenselijk een relatie te leggen tussen de aangetroffen sporen en de betekenissen die aan een plek worden gegeven. Geen van de vier beschreven waarderingsmethoden uit andere cultuurhistorische disciplines biedt een direct toepasbaar alternatief dat tegemoet komt aan de bezwaren bij de KNA-waarderingsystematiek. De beschreven methoden bieden wel bruikbare uitgangspunten voor een waarderingsystematiek voor oorlogssporen.

Voorgesteld wordt om voor oorlogssporen een waarderingsmethode te hanteren die zowel recht doet aan de diverse maatschappelijke betekenissen als aan de inhoudelijke, wetenschappelijke, (krijgs)historische betekenis van de sporen. De essentie van de methode is dat een relatie wordt gelegd

tussen de aangetroffen sporen, te waarden sporen en de betekenissen die aan een plek worden gegeven. Bij de inhoudelijke waarde spelen de historische en ruimtelijke context van de sporen een belangrijke rol. Voor het bepalen van deze contexten is het van belang niet alleen de sporen, maar ook de oorlogsgeschiedenis van een plek te beschrijven. Uitkomst van de waardering is meer dan een oordeel over de behoudens- dan wel onderzoekswaardigheid van de sporen. Als een van de waarderingsaspecten positief wordt beoordeeld, vragen de betreffende oorlogssporen om een zorgvuldige omgang vanuit dat aspect. De voorgestelde methode biedt hiermee een nieuwe visie op de omgang met oorlogserfgoed.

De voorgestelde waarderingsmethode heeft een tijdelijk karakter. Voorgesteld wordt de bepaling van de fysieke waarde voorlopig achterwege te laten, omdat dit pas zin heeft zodra voldoende referentiemateriaal en gegevens over conserveringsomstandigheden beschikbaar zijn.

Ook op langere termijn dient de methode bijgesteld te worden. Met het verdwijnen van de generatie van directbetrokkenen wordt hun invloed op de waardering minder. Hiermee zal de betekenis van oorlogserfgoed op langere termijn veranderen en waarschijnlijk ook op andere wijze bepaald moeten worden. Een integrale visie op de waarde van en omgang met oorlogserfgoed ontbreekt vooralsnog. Dit onderzoek hoopt hiertoe een eerste aanzet te hebben gegeven. Interessant is de gedachte dat de hier voorgestelde omgang met oorlogserfgoed ook van toepassing kan zijn op oudere archeologische vindplaatsen. ■

Een goed bewaard gebleven Duitse loopgraaf op de Grebbeberg (Foto RAAP).

Wij in de Bonte Koeij

Henk van den Hoofdakker

Rinie en ik woonden van 1970 tot begin 2009 in een (keuter) boerderij aan de andere kant van de Rijn, in Lienden. Die boerderij stond er aan het slaperdijkje en de Nieuwe Waay in elk geval ook al in 1750 en wellicht veel eerder.

We zochten, na verkoop, moe van het dagelijkse onderhoud van een eeuwenoude boerderij en een tuin van meer dan een hectare, naar een modern, makkelijk en comfortabel huis. We kwamen uit in de Bontekoestraat. Het is een bekend straatje in Rhenen. Iedereen weet dat je bij Maarten Colijn naar beneden moet en dat je op de terugweg een behoorlijke klim voor de boeg hebt. Maar het is ook de straat van Mijntje van de Bergen haar broer Barend, van melkboer Visee en van de caravans en van de keukens.

Wij, mijn vrouw Rinie en ik, kochten een mooi huis halverwege, tegenover de van Deventerstraat. Comfortabel en modern, in elk geval aan de binnenkant.

Toen ik trots vertelde dat wij dat huis gekocht hadden, zei een Rhenenaar, die later Arie van Eldik bleek te heten, tegen me: 'Oh, ben je in de schuur van Van Waveren gaan wonen?'

'Waarom heet die straat de Bontekoe?' vroeg ik aan een andere Rhenenaar. 'Dat moet je aan Henk Deys vragen.' was het antwoord. 'Die weet alles.'

Ook vroeg ik een keer of soms die VOC-kapitein, door Johan Fabricius beschreven in zijn *De Scheepjongens van Bontekoe* er iets mee te maken had, maar Evert van Hees, de kapper van vroeger, antwoordde dat dat natuurlijk nooit kon omdat de straat al in 1585 wordt vermeld onder die naam en dat de VOC pas in 1602 begon.

'Er is wel een boerderij geweest,' zei iemand me. 'Als je nou naar beneden gaat, langs het voormalig winkeltje van Mijntje en je houdt de klompenmaker van vroeger aan je rechterhand, dan loop je recht tegen de verdwenen boerderij "de Bontekoe" aan.'

Het deed me denken aan Lienden, waar vroeger op het Marktplein een muziektent heeft gestaan. Als mijn zoekende gasten vroegen hoe je bij ons in de Beemdsestraat kon komen, zeiden de behulpzame Liendenaren, afhankelijk van de plaats waar je de vraag stelde, dat je rechtsaf, of linksaf of rechtdoor moest gaan bij die plek, waar vroeger de muziektent stond. Dat antwoord heeft menige bezoeker wél bij ons gebracht, maar vaak flink wat later dan verwacht.

Rinie en ik begonnen te begrijpen dat we in een straat waren komen te wonen waar alles als vanzelfsprekend bekend is, maar het is allemaal wel helemaal voorbij. We begrepen bovendien dat het tijd werd om een en ander eens wat nader te gaan onderzoeken. We waren nu per slot van rekening Rhenenaren en we moesten natuurlijk wel ongeveer weten waar we terechtgekomen waren.

De Oudheidkamer van Rhenen, voluit de 'Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken', bleek dé plek om meer te weten te komen.

Op dinsdagochtenden komen in de Kommanderij goedge-mutste, voornamelijk wat oudere mannen bijeen om zich te buigen over Rhenens verleden. Filmpjes, foto's, verhalen, veel passeert.

Professioneel wordt met al die kennis omgegaan. Er wordt gekeken, bestudeerd, gedigitaliseerd, geordend, besproken en koffie gedronken. En veel gelachen. Vooral als op die foto's oude bekenden verschijnen, vaak bekend bij hun bijnaam. Alles ter verdieping van kennis en inzicht. Prachtig!

Ik bleek er hartelijk welkom en elke vraag die ik stelde over de Bontekoe werd serieus genomen en besproken. Hier en daar kreeg ik een foto te zien van de oude Bontekoe, van de puinhopen in 1940, van de nieuwe Van Deventerstraat, van de wederopbouw. Het historische straatje begon te leven en mijn nieuwsgierigheid groeide.

De schuur van Van Waveren voor de verbouwing.

De woning die in de plaats gekomen is van de schuur van Van Waveren.

Het pand van Van Waveren (links) en drogist Westra tijdens de wederopbouw in 1941.

Hens Dekker, bestuurslid, die weet dat ik stukjes schrijf voor andere krantjes, kwam op het idee mij te vragen eens over die Bontekoe te schrijven. Natuurlijk zou ik daarvoor hulp krijgen en Evert van Hees toonde zich bereid. Het bleek al gauw waarom. Eef kent werkelijk iedereen. De doden en de levenden.

Hij heeft ze allemaal geknipt en geschoren in al die jaren dat hij zijn kapperszaak aan de Kruisstraat dreef. En, zoals bekend, tijdens het knippen en tijdens het wachten wordt in een kapperszaak veel besproken, overwogen, gewogen, verondersteld en er worden, meestal voorlopige, standpunten ingenomen. De kapper zwijgt, luistert, brengt het gesprek weer op gang, vertelt en animeert. Eef kon dat en kan dat. Dat kan ik vandaag nog heel goed zien, ook nu hij allang de zaak aan zijn zoon heeft overgedragen.

Onlangs, op een mooie voorjaarsmiddag, kwam Eef aan-

bellen bij ons huis, in 1996 gebouwd op de fundamenten van de oude werkplaats van Van Waveren. In de kamer keek hij door de grote ramen naar de Rijn en mompelde: 'Hier werd vele jaren koper geslagen en lood gegoten,' of woorden van gelijke strekking.

Hij wees op de achterkant van het hoge huis aan de Herenstraat, waar nu bloemenwinkel 'de Buitenomme' is, en zei: 'Daar had Van Waveren zijn zaak. Hij herbouwde in 1941 dat huis, verhuurde de rechterhelft aan Westra voor zijn drogisterij en zette zijn loodgietersbedrijf voort. Hier, waar jij nu woont, op ongeveer deze zelfde plaats, was de melkhandel van Visee. Ook die werd verwoest in de voorjaarsdagen van 1940. Van Waveren bouwde hier zijn werkplaats. En hiernaast, naar beneden, daar werd Visee's melkwinkel herbouwd.'

Eef keek peinzend door de kamer, dronk zijn koffie en dacht hardop aan zijn jongensjaren, in en vlak na de oorlog. Hoe hij alles heeft gezien. De puinhopen, de wanhoop bij terugkeer, de mensen, de herbouw. De cyclus dus.

Rinie en ik, we zagen de werkbank, de stenen vloer, de spinnenwebben, de blaasbalg, het aambeeld en het vuur. Het vuur op de plek waar nu ons open haardvuur brandt. Eef en ik zaten nog even, dronken een glas wijn en spraken af dat we de Bontekoe van beneden naar boven, van de vroegere Visscherstraat tot de Herenstraat en weer terug van de Herenstraat naar de huidige Zuidwal zouden doorwandelen en dat hij me alles zou vertellen wat hij wist, uit eigen herinnering of uit de verhalen.

En die wandeling maakten we. Ik vertel daar de volgende keer graag over. ■

De Visserstraat met aan het einde de Bonte Koestraat voor de Tweede Wereldoorlog.

De Bonte Koestraat gezien vanaf de Herenstraat in de jaren dertig.

Een toevalsvondst uit de Tweede Wereldoorlog in Remmerden

Jobbe Wijnen

Tijdens een opgraving langs de N225 bij Rhenen duwde een grondwerker archeologen van RAAP een roestig pistool in handen: 'Hier, vertel me maar eens wat dit is.' Dit was het begin van een onderzoek naar een opmerkelijke vondst en ook van een interne discussie over de ethische kanten van de archeologie van de Tweede Wereldoorlog.

Op een frisse voorjaarsochtend in 2010 deden medewerkers van RAAP Archeologisch Adviesbureau een onderzoek langs de Utrechtsestraatweg bij Rhenen. Het zouden de laatste werkzaamheden zijn in een reeks van proefsleuven, gemaakt in opdracht van de provincie Utrecht ten behoeve van de aanleg van een nieuw fietspad langs de N225 (Schute 2009 en Raczinsky Henk & Wijnen 2011). Het graafwerk was die ochtend al enige tijd in volle gang toen de auteur in gesprek raakte met een van de medewerkers van de aannemer die de kraan bediende en toen een sjekkie stond te rollen. Zolang de archeologen aan het werk waren, had hij niks te doen. Bijna terloops liet deze zich ontvallen dat zijn collega laatst een paar kilometer verderop in het tracé van het fietspad een pistool had gevonden bij de aanleg van een nieuwe rioolbuis. Projectleider Yannick Raczynski Henk en ikzelf veerden op uit de sleuf: archeologie van de Tweede Wereldoorlog is onmiskenbaar in opkomst in het werkveld en zeker ook bij RAAP, dat hiervoor een team van specialisten in huis heeft. Een vondst als deze, zo dicht bij de Grebbeberg waar de strijd in 1940 zeer hevig was, dat kon wel eens bijzonder zijn! 'Of we het niet even konden zien?', was onze vraag. Dat mocht, maar dan moest hij het wel even gaan ophalen, want het lag nog naast de boterhammen in de keet.

Na enige tijd kwam de medewerker terug met wat toch wel een onooglijke klomp roest mag worden genoemd 'Hier, vertel me dan maar wat dit precies is,' zei hij en drukte het in Yannicks hand. Het was zonder meer een pistool, maar welk type? En hoe was het hier terechtgekomen?

ONDERZOEK EN CONSERVERING

Eerst werd gekeken of het wapen geladen was – wat niet het geval was – en daarna werd het met roest en al via Ex Situ, een bureau dat gespecialiseerd is in metaalonderzoek, onderworpen aan een röntgenfoto om de algehele integriteit vast te stellen. Daarna werd het wapen gerestaureerd. De beugelkrop, ook wel trekkerbeugel genoemd, was het enige deel van het wapen dat door corrosie in slechte staat verkeerde en deze is restauratief opnieuw ingevuld. Helaas waren de serienummers niet meer te zien. Dat is jammer, want juist deze unieke nummers kunnen in het beste geval tot de persoon leiden die het wapen ooit heeft gedragen.

HET PISTOOL M25

Wat hadden we nu precies in handen? Het bleek te gaan om een exemplaar van een pistool met typeaanduiding 'Pistool M25 No. 2': een Nederlands militair wapen uit het interbellum. De determinatie vond plaats door het raadplegen van een wapencatalogus (Gander & Chamberlain 1978) en diverse websites, waaronder die van de Stichting Greb (www.grebbeberg.nl). De oorspronkelijke typeaanduiding was 'Pistolet Browning FN mle 1922'. 'FN' staat voor 'Fabrique National Herstal', een Belgische wapenfabrikant die ook vandaag de dag nog bestaat. 'Browning' staat voor John Moses Browning (1855-1926), een wapenontwerper, die onder andere voor de Colt-fabrieken in de VS vele succesvolle patenten registreerde, waaronder de 'Browning .50 machine gun' een zwaar kaliber machinegeweer, dat ook vandaag nog door Defensie wordt gebruikt in bijvoorbeeld Afghanistan.

Het pistool zoals het uit de grond kwam.

De röntgenfoto van het pistool.

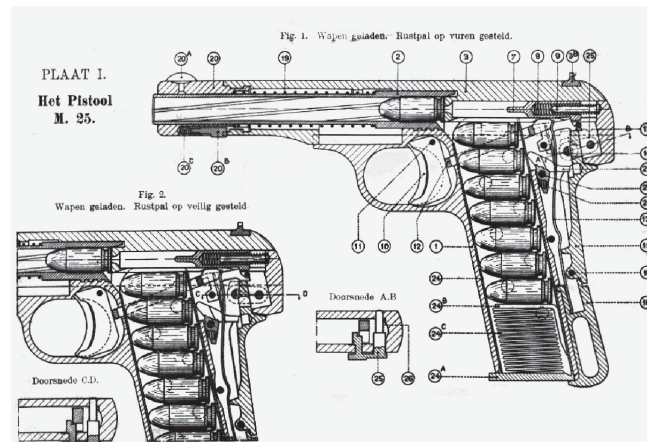
Het wapen na de restauratie.

Begin vorige eeuw stelde Browning bij Colt de productie van een nieuw pistool voor. Hij kreeg echter geen toestemming en week daarom uit naar de Belgische fabrikant FN. Deze nam het in productie onder de naam 'Pistolet Browning FN mle 1910' en voerde het uit in twee kalibers: 9 mm-kort en de 7,65 mm. Colt zal haar beslissing nog wel eens hebben betreurd, want ook Model 1910 bleek zeer succesvol en werd tot in 1985 door FN geproduceerd. Ook historisch gezien is Model 1910 een wapen van betekenis, omdat het dit type pistool was waarmee op 28 juni 1914 prins Franz Ferdinand van Oostenrijk werd vermoord in Sarajevo, wat nog altijd wordt gezien als de aanleiding tot de Eerste Wereldoorlog.

NEDERLANDS GEBRUIK

FN bracht in 1922 een grotere, maar technisch identieke versie van het wapen op de markt, de 'FN Model 1910/22' of 'Model 1922.' Dit type was specifiek bedoeld voor militair en politiegebruik. Met succes, want in 1925 werd Model 1922 ook Nederlands eerste standaardpistool met als typeaanduiding M25. Vóór die tijd droegen officieren alleen revolvers, wapens met een draaiende cilinder. De M25 werd als persoonlijk wapen uitgereikt aan (onder)officieren van de infanterie en van de marine (bron: www.grebbeberg.nl). Mogelijk werd het ook als dienstwapen uitgereikt aan politiebeambten.

Dan spreken de bronnen elkaar wat tegen. Gander & Chamberlain en Stichting Greb beschrijven dat zowel het zware als het lichte type in Nederland werd gebruikt: het lichtere type als 'Pistool M25 no. 1' en het zwaardere type als 'M25 no. 2'. Echter, in het wapenvoorschrift uit 1933 is de typeaanduiding I of II niet meer te vinden. Het heeft er de schijn van dat het Ministerie van Oorlog

Plaat 1 uit het Voorschrift Pistool M25 uit 1933.

in 1925 eerst koos voor het lichtere type met kaliber 7,65 mm en niet lang daarna, maar misschien ook tegelijkertijd, het zwaardere 9 mm-type invoerde. Het werd uitgereikt in een holster of foedraal met als toebehoren in totaal drie patroonhouders voor acht patronen en een pompstok voor het schoonmaken van de loop.

In mei 1940 waren bij de infanterie vermoedelijk beide typen in omloop. Bij eerder RAAP-onderzoek werden op de Grebbeberg in ieder geval zeker de '9x17 mm kort'-hulzen gevonden nabij de Nederlandse Stoplijn, een Nederlands loopgravenstelsel op de Grebbeberg (Schute 2009: vondstnummer 536-17), en bij onderzoek in Kamp Amersfoort werden hulzen van het lichtere type aangetroffen (Wijnen en Schute, 2010).

Als instructiemateriaal gaf de Koninklijke Militaire Academie een voorschrift uit van 42 pagina's, waarin de mechanische werking van het wapen en alle onderdelen tot in

Remmerden, de vindplaats van het pistool.

bijna onleesbaar detail werden beschreven. Tot overmaat van ramp vermeldt het voorschrift dat de dragers het ‘geheel behoren te kennen’ (KMA, 1933). De handleiding sluit af met de eisen waaraan men moet voldoen om zich scherpschutter te mogen noemen: o.a. minimaal 69 punten halen uit de schietschijf met 6 schoten op 20 meter en het binnen 6 seconden trekken van het wapen en raken van twee naast elkaar geplaatste doelen op 15 meter.

HISTORISCHE CONTEXT VAN DE VONDST

Volgens opgave van de vinder is ‘ons’ pistool M25 gevonden in Remmerden ten noorden van de Utrechtsestraatweg (N225), ongeveer ter hoogte van kilometerpaal 35,4 en iets ten westen van de Addenshoeve. De vondst lag op ongeveer twee meter diepte onder het maaiveld. Omdat de vondst werd gedaan bij werkzaamheden aan het riool is de exacte context niet geregistreerd. Lag het wapen in een schuttersput, een loopgraaf of een afvalkuil, of onder het bestaande riool? Lagen er nog meer vondsten vlakbij? Het is niet meer te zeggen. Kortom: naar de herkomst van het pistool kunnen we hier alleen gissen op basis van historisch bronnenmateriaal.

Op 10 mei 1940, de dag van de Duitse inval, behoorde Remmerden tot het achterland van de Grebbelinie. In de nabijheid van Remmerden lagen volgens militaire kaarten de Commandoposten van de 1^{ve} Infanterie Divisie en die van het 8^e Regiment Artillerie (Ministerie van Oorlog, 1955). Langs de straatweg bij Remmerden was vermoedelijk niet aan intensieve stellingbouw gedaan, hoewel er ongetwijfeld veel militair verkeer was in de meidagen, zeker toen op 13 mei de terugtocht plaatsvond van de Nederlandse legereenheden op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Duitsers ontdekten deze terugtocht pas tegen de avond en zetten de achtervolging in (www.grebbeberg.nl).

Het is denkbaar dat zich her en der langs de Utrechtsestraatweg gegraven stellingen bevonden, waarin het pistool is zoekgeraakt. Dit kan gebeurd zijn bij de bescherming van de commandoposten of vertragende acties tijdens de terugtrekking. Voor zover bij de auteur bekend, is bij Remmerden niet intensief meer gevochten, maar wellicht hebben de lezers van dit tijdschrift daar andere informatie over. Een andere optie – die niet is uit te sluiten – is dat het wapen dienst deed in Duitse gelederen. De Wehrmacht nam na de capitulatie ook het pistool M25 op in de arsenalen met als typeaanduiding ‘Pistole 641’ (Chamberlain & Gander 1978). Ook kan het een dienstwapen van de politie zijn geweest. Het blijft vooralsnog bij speculatie, maar een relatie met de strijd op de Grebbeberg ligt voor de hand. Zeker is dat een pistool als dit niet vaak gevonden wordt en dat het daarmee een bijzondere vondst is.

IMPLICATIES VAN DE VONDST

Bij RAAP riep het pistool bij enkele collega’s vragen op over de betekenis van een dergelijke vondst voor de archeologie. ‘Wat voor waarde moeten we aan zo’n pistool hechten?’ Sommigen ervoeren de vondst als een schokkend object om te zien, omdat het bedoeld is om mee te doden. Tegelijkertijd leverde dat ook een interessante discussie op over de vraag waarom een zwaard uit de Middeleeuwen niet dezelfde reactie oproept, terwijl dat een wapen is met een schokkend effect. Blijkbaar komt deze vondst emotioneel veel dichterbij dan wapens uit eerdere perioden.

De archeologie van de Tweede Wereldoorlog is in ontwikkeling. Het antwoord op bovenstaande en andere vragen is volop onderwerp van discussie. Omdat de vondst gerelateerd is aan een zeer heftig onderdeel van de oorlogsgeschiedenis en aan een in dat verband belangrijke plek (de Grebbeberg), vonden we het relevant genoeg om onderzoek uit te voeren, ondanks het feit dat het hier strikt genomen een toevallig vondst betreft, waarvan geen nadere gegevens over de context zijn vastgelegd. Het gegeven dat eventuele serienummers op het wapen zouden kunnen leiden naar de identiteit van de toenmalige eigenaar, brengt het persoonlijke verhaal van een militair die in de meidagen heeft gevochten ineens dichtbij. Het heeft iets onbevattelijks als de oorlog een gezicht krijgt. Daar zit mijns inziens de grootste waarde van een vondst als deze: door als archeoloog (het verhaal van) het individu in beeld te brengen, presenteert je de oorlog als iets dat ook vandaag de dag mensen nog kan raken. Dat roept existentiële vragen op en heeft een educatief effect over wat oorlog is en waarom we er aan moeten blijven werken dat het nooit meer voorkomt. ■

Na het onderzoek is de vondst geretourneerd aan de vinder. Een deel van deze tekst is afkomstig uit RAAP-rapport 2422. Jobbe Wijnen werkt als specialist bij RAAP Archeologisch Adviesbureau met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog en metaaldetectie.

BRONNEN

- Gander T. & P. Chamberlain, 1978: *Small Arms, Artillery and Special Weapons of the Third Reich. An Encyclopedic survey*. Macdonald and Jane’s Publishers Limited, London.
- Koninklijke Militaire Academie, 1933. *Voorschrift Pistool M25*. Uitgave van de KMA Breda.
- Ministerie van Oorlog, red. V. E. Nierstrasz 1955: *De Strijd op Nederlands Grondgebied tijdens de Wereldoorlog ii. De Operatiën van het veldleger en het Oostfront van de Vesting Holland, mei 1940*. Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf.
- Raczynski, Henk Y. & J. A. T. Wijnen 2011. *Het Merovingisch grafveld te Rhenen, Gemeente Rhenen*. RAAP-rapport 2422.
- Schute I.A. 2009: *Plangebied fietspad N225, gemeente Rhenen*. RAAP-rapport 1864.
- Stichting de Greb: www.grebbeberg.nl
- www.Wikipedia.nl

Hoe het regiment marcheert en daarbij Rhenen, Elst en Achterberg passeert.

DE GROTE MILITAIRE MANOEUVRE VAN SEPTEMBER 1911

Jan Maarten Doorman

Deze maand exact honderd jaar geleden fungeerde Rhenen als een belangrijke schakel in een grote militaire oefening van het Nederlandse Veldleger. Voor het eerst waren er vliegtuigen aanwezig om de relevantie van de luchtvaart militair te testen. Ook had de pers de primeur om mee te mogen kijken in de keuken van het Nederlandse leger. Dit leidde tot een bloeiende verslaggeving in diverse Nederlandse kranten. Aangevuld met informatie uit het archief van de gemeente Rhenen en fotomateriaal van Henk Deys en Ad de Jong werd mijn aandacht nog eens extra gewekt. Ook een toegestuurd PDF bestand van een artikel uit zo'n krant plus een foto van ons verenigingslid Nees van de Oosterkamp, deed mij besluiten een artikel te wijden aan dit gebeuren.

Het was niet zo maar een oefening, maar de grootste tot dan toe georganiseerde van het Nederlandse Veldleger. Het wekt dan ook geen verbazing dat de minister van Oorlog (Colijn) het voor die tijd zeer grote bedrag van f 475 000,- had gereserveerd om de oefening een goede kans te geven te voldoen aan het gewekte verwachtingspatroon. Om de publieke opinie gunstig te beïnvloeden werd de pers in de gelegenheid gesteld om alles van nabij mee te maken. De belastingbetaler had immers recht om te zien of zijn geld nuttig werd besteed, was de mening van de minister en de legerleiding. De kapitein van de generale staf, C. P. van Tuinen, had de opdracht om de pers dagelijks bij te praten. Voorafgaande aan de oefening vond dan ook nog een algemene informatieoverdracht plaats in de Hogere Krijgsschool te 's-Gravenhage.

GRONDIGE VOORBEREIDING

Bijna 20 000 militairen en 4500 paarden, verdeeld over twee divisies, zouden deelnemen aan deze voor die tijd zeer bijzondere gebeurtenis. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de legerleiding dit grondig voorbereidde. In november

Onbekende soldaten in het tentenkamp bij Elst (Coll. J. Drost uit Elst).

1910 kwam er al een schrijven aan de gemeente Rhenen van dr. K. Ruijsch, hoofdinspecteur van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid. De brief was gestuurd namens de commandant Veldleger, omdat uit eerdere verkenningen was gebleken dat de watervoorziening in de gemeente nog veel te wensen overliet. Ruijsch was gevraagd om daar verbetering in aan te brengen en als intermediair te dienen tussen leger en gemeente. Wat de legerleiding met name wilde weten was waar er voldoende en zuiver drinkwater was te vinden. Tevens werd de vraag voorgelegd of de gemeente bereid was in de tussenliggende tijd nog verbeteringen aan te brengen in de watervoorziening waar dit niet voldeed en hoe zij dit dacht te gaan realiseren.

WATERVEROORZIENING IN ORDE

Al snel kwam de gemeente Rhenen met haar antwoord. Zij was niet de mening toegedaan dat zij niet voldeed aan een juiste watervoorziening. Voor een uitgestrekte landelijke gemeente als Rhenen voldeed zij voldoende aan de norm. De stad Rhenen was voorzien van een waterleiding en juist deze maand was aan de Minister van Waterstaat verzocht om dit ook naar Elst te mogen doortrekken. Verder bevonden zich in Elst goede gemeentelijke pompen, net als in Achterberg, waar tevens diverse waterputten waren geslagen, wat tot dusverre nimmer reden tot klachten had gegeven. Tot meer dan wat de gemeente tot dan toe had gedaan door middel van subsidiëring van de waterleiding en het aanbrengen van pompen, was de gemeente naar eigen zeggen financieel niet in staat. Kortom, het leger moest het maar doen met de bestaande situatie. Gelukkig zou de watervoorziening gedurende de periode geen probleem opleveren, ondanks de zeer droge zomer die eraan voorafging. Wat wel bijna roet in het eten dreigde te gooien was de in september heersende beruchte veeziekte mond-en-klauwzeer.

In grote delen van Nederland kwam het toen in hevige mate voor en ook in Achterberg en Rhenen was de ziekte geconstateerd. Voorafgaande aan de legeroefening zouden er ook nog divisie-oefeningen plaatsvinden in Gelderland en Noord-Brabant. De divisie-oefening in Noord-Brabant werd echter afgelast vanwege de eerder genoemde veeziekte aldaar. Vanwege het grote belang van de oefening hield de legerleiding vast aan wat was gepland tussen 20 en 27 september 1911.

ONDERKOMEN

De commandant Veldleger, luitenant-generaal W. A. T. de Meester (1849-1929), was ondanks zijn bedenkingen ten aanzien van de drinkwatervoorziening wel onder de indruk gekomen van een overnachtingsgelegenheid te Rhenen. Het onder aan de Grebbeberg gelegen hotel 'De Grebbe' werd uitverkozen tot het hoofdkwartier gedurende de oefening. Samen met zijn staf (in totaal 10 officieren) zou generaal De Meester dit van 20 tot 27 september als hoofdverblijf gebruiken. Helemaal onverwacht kwam dat niet, want het lag ongeveer in het midden van het militaire treffen en was zodoende bij uitstek geschikt (mede vanwege het zicht vanaf de Grebbeberg richting Betuwe) om dienst te doen als operationeel centrum.

VOOROVERLEG

Vlak voor de start van de oefening wilde generaal De Meester nog het een en ander doornemen met het lokale bestuur van Rhenen. Op zijn vraag of dat dinsdag 19 september schikte, kreeg hij het verzoek van burgemeester G. J. A. Schimmelpenninck om dit te verschuiven naar maandag 18 september in verband met zijn aanwezigheid bij de opening van de Staten Generaal (Prinsjesdag) te 's-Gravenhage. Burgemeester Schimmelpenninck was namelijk ook lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal, een destijds meer voorkomende combinatie.

GOEDE RECENTIE VOOR RHENEN

Rhenen had zich in het verleden overigens wel vaker bewezen als geschikte locatie voor dit soort oefeningen. In een ingezonden brief, gepubliceerd in 'Het Nieuws van de Dag', d.d. 9 september 1891 schrijft een zekere heer, luisterend naar de initialen G. A. N. B., het volgende: 'Verder vertrokken wij gisteren, om over Ede, Wageningen en de Grebbe naar Rhenen te marcheeren, waar de inwoners ons met liefde ontvingen. Wij sliepen goed en mochten hedenmorgen twee uur langer slapen om uit te rusten.' Eerder had dezelfde persoon zich in het schrijven beklagd over huisvesting ergens op de Veluwe. Hij had daar samen met 60 soldaten in een schuur

Onder grote publieke belangstelling marcheren de troepen door de Herenstraat. Rechts het voormalige postkantoor (Coll. H. P. Deys).

Buitenlandse militaire waarnemers. V.l.n.r.: Majoor Picione (Italië) Majoor Renner (Duitsland), kapitein Muller Massis (Nederlandse begeleider van de waarnemers) en de kolonel van den Eijnde (België). (coll. H.P. Deys)

gelegen met aan de ene zijde hokken met varkens en aan de andere kant de militairen op stro zonder bedekking. Terug nu naar 1911.

DE BLAUWEN EN DE RODEN

De beide deelnemende divisies startten ieder op een andere locatie. De 1e divisie onder commando van generaal-majoor H. C. A. Neeteson verbleef te Harderwijk en zou zich naar het zuiden begeven als binnenvallende eenheid. De 3e divisie onder commando van generaal-majoor J. Bruce was te 's-Hertogenbosch en zou als verdedigende partij naar het noorden oprukken. Gedurende de oefening werd de 1e divisie aangeduid als 'de rode partij' en de 3e divisie als 'de blauwe partij', gebruikelijke benamingen bij oefeningen. Tussen Wageningen en Amerongen moest de rivier worden overgetrokken en in de Betuwe zou tussen Waal en Rijn

Veldartillerie trekt over de Rijn onder toezienend oog van de Duitse majoor Renner (rechts voor) (Coll. H. P. Deys).

het feitelijke treffen plaatsvinden. Dat het soms tot 'innige' banden tussen de militairen en de lokale bevolking leidde, bewijst de volgende tekst. 'Leve de meisjes van Harderwijk' was door officieren op een staldeur van de stafpaarden aldaar geschreven. Een dag na hun vertrek was de volgende reactie met krijt eronder geschreven: 'Leve de heren oppassers van de stafofficieren', getekend: 'De meisjes van Harderwijk'.

INZET VLEIETUIGEN

De legerleiding wilde zoveel mogelijk de ware oorlogssituatie nastreven en had

zich de taak gesteld een aantal zaken te testen in de praktijk. De mobiele oorlogsvoering zoals men die toen voor ogen had was de voornaamste. Hoe anders pakte dat vlak buiten onze grenzen een paar jaar later uit...

Met name het onderbrengen van de manschappen en de daarbij horende voedselvoorziening wilde men eens grondig toetsen. Ook was men erg benieuwd hoe de leiding in het veld zich zou manifesteren gedurende de manoeuvre. De legerleiding verwachtte een hoge mate van zelfstandig opereren van het militaire kader. Zoals reeds eerder gemeld was men tevens benieuwd naar het nut van het luchtwezen als verkenning voor het militaire wapen. De chef van de generale staf, luitenant-generaal C. J. Snijders (1852-1939), had hier met name op gehamerd. Het realiseren van een eigen vliegdiens voor het Nederlandse leger stond hoog op zijn verlanglijst, maar was nog niet gerealiseerd. Een drietal grootverlofgangers werd daarom gedurende de oefening onder de wapenen geroepen omdat zij beschikten over een vliegbrevet en een privévliegtuig. Dit waren de luitenants J. Labouchère en H. ter Poorten en de sergeant H. F. Lütge, in respectievelijk hun Zodiac-, Broukère- en Bleriot-toestel. Daarnaast werden drie burgers ingehuurd, omdat zij eveneens beschikten over

een brevet en over een Bleriot- of Henri Farman-toestel (H. Bakker, J. van Bussel en M. van Meel). Zij moesten hun nut gaan bewijzen gedurende de oefeningen maakten gebruik van een drietal linnen noodhangars, die ten zuiden van 's-Hertogenbosch waren opgesteld door kapitein H. Walaardt Sacré. Deze laatste zou als rapporteur gedurende de oefening het wel en wee van het vliegwezen vastleggen. Negenmaal zou men het luchtruim betreden; minder dan verwacht, mede veroorzaakt door gebrek aan brandstof als gevolg van problemen met de aanvoer daarvan. Dat laatste was een belangrijk leermoment geweest.

KONINKLIJKE BELANGSTELLING

Gezien de importantie van de hele operatie was het van groot belang dat er voldoende aandacht was van de autoriteiten op dat gebied. Het was dan ook zeer verheugend dat naast de militaire top ook de Minister van Oorlog (Colijn) en zelfs Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik vanuit Paleis Het Loo naar de Betuwe kwamen. Met de koninklijke trein van Paleis Het Loo naar Geldermalsen, waar de weg werd vervolgd met automobielen. In de villa van de heer Heuff Cellendonck te Kerk-Avezaath verbleef het koninklijk paar met gevolg een aantal dagen om het geheel met automobiel en voornamelijk paard goed te kunnen bekijken. Zelfs Prinsjesdag werd door Koningin Wilhelmina dat jaar niet bijgewoond om bij de militaire oefening aanwezig te kunnen zijn. Haar aanwezigheid leidde vanzelfsprekend tot veel geestdrift bij de deelnemende officieren en soldaten en ook bij de plaatselijke bevolking. Ook vanuit het buitenland was er belangstelling. De in Nederland verkerende attaché-officieren van België, Duitsland, Engeland, Frankrijk en Italië zouden de oefeningen per paard vanuit Wageningen nauwlettend volgen.

TEGENSLAG

In de nacht van 20 op 21 september nam de oefening, of eigenlijk de oorlogstoestand, een aanvang en konden de beide divisies in beweging komen. Door verkenningen moest men op de hoogte komen van de vijandelijke troepenbewegingen. Veel van deze verkenningen gebeurden nog door de cavalerie, maar deze uit paarden bestaande eenheden kregen steeds meer concurrentie van de wielrijders. Een van de afspraken voor beide partijen was dat de spoorbrug bij Rhenen als vernietigd moest worden beschouwd en daardoor niet gebruikt kon worden. Ook de veren bij Rhenen en Ingen/Elst mochten niet voor de oversteek van troepen worden gebruikt. Het weer zat helaas niet mee. Na een lange periode van droogte vielen er die nacht stevige buien. De voor ons onbekende journalist van 'Het Nieuws van de Dag' deed vanaf de veranda van hotel De Grebbe verslag van de eerste uren. Medelij had hij met de marcherende troepen, omdat de wegen na de lange droge tijd nu door de hevige buien in modderpoelen waren veranderd. Hij genoot van de schitterende omgeving en luisterde goed naar de berichten van kapitein Van Tuinen. Het was een komen en gaan van huzaren en automobielen, zoals hij schreef. Zijn eerste bericht kon hij nog net meegeven aan een tram van de Ooster-Stoomtram Maatschappij, zodat het nog op tijd bij de drukkerij kon komen. Op sommige berichten zat een embargo om maar vooral te voorkomen dat de tegenstander via de pers geïnformeerd zou worden

Tentenkamp ten noorden van Elst (Coll. H. P. Deys).

over het wel en wee van de tegenpartij. Tegenvallers waren er natuurlijk ook. De bij Pannerden verblijvende pontontrein kon niet richting Rhenen en Amerongen varen omdat de sleepboot al vrij snel vastliep. Nu moesten de eerste eenheden der cavalerie van de rode partij worden overgezet met het Lexkesveer te Wageningen. Er konden slechts 20 paarden en manschappen tegelijk worden overgezet en dus duurde het vele uren voordat alle huzaren op de andere oever stonden. Later volgden ook nog de veldartillerie, keukenwagens, compagnieskarren en de bagagewagens.

OORLOGSCORRESPONDENTEN

Om goed op de hoogte te blijven van de laatste ontwikkelingen verplaatsten de aanwezige journalisten zich per fiets. Werd het al te gortig, dan werd de tram genomen en een enkele maal was er het geluk dat met een automobiel kon worden gereisd. Het passeren van diverse schildwachten leverde continu de vraag 'Halt, wie daar?' op. Het antwoord 'Pers', in combinatie met legitimatie en een wachtwoord, zorgde voor een vlotte doorgang. Voor de journalist was het vaak lastig om exact op de juiste plaats te zijn. Eerst snelde men naar het Ingense Veer omdat daar een oversteek van troepen werd verwacht en toen daar weinig werd vernomen en men begreep dat er in Wageningen werd overgestoken snelde iedereen weer oostwaarts en kon bijna vijf uur het spektakel van het oversteken van de militairen, paarden, geschut en karren worden aanschouwd. Dit onder toezien van generaal A. E. Roest van Limburg, de inspecteur van het wapen der infanterie, die gedurende de oefening als hoofdscheidsrechter zou functioneren. Ook de buitenlandse attaché-officieren waren daarbij aanwezig met hun begeleider kapitein Muller Massis. Na de oversteek trok men al gauw westwaarts richting Kesteren en Lienden. De inkwartiering voor de nacht vond men uiteindelijk te Opheusden. Het enige logement aldaar, luisterend naar de naam 'De Zwaan' was al snel gevuld. De overige militairen vonden onderdak bij de vele boeren, die

ruim voorzien waren van schuren. De opgewektheid van de huzaren viel de journalist op. Liederden als: 'Schep vreugde in het leven' en 'Wij gaan nog niet naar huis' waren volop te horen, ondanks ritten van soms twaalf uur in het zadel en hevige buien.

De hoofdstrijd vond plaats in de omgeving van Tiel en het was dus ook niet verbazingwekkend dat Koningin Wilhelmina daar vlak in de buurt haar onderkomen had verkozen. De eerste schermutselingen zouden op zaterdag 23 september 1911 op de lijn Tiel-Zoelmond en Lienden-IJzendoorn plaatsvinden. Op de hoofdstrijd in de Betuwe zal ik verder niet ingaan; dat valt buiten het bestek van dit artikel.

PONTONBRUG IN INGEN

De aanwezigheid van de Koningin zorgde vanzelfsprekend voor de nodige reuring. De bevolking wilde graag een glimp van haar opvangen en overall werd gevlagd. Kriskras reisde zij tussen Waal en Rijn om maar zoveel mogelijk van het geheel waar te nemen. De troepen die vanuit het noorden omlaag trokken, kwamen in de tussentijd in twee colones omlaag. Een richting Amerongen, de ander richting Rhenen. Bij Elst was een groot tentenkamp opgeslagen, waar een regiment infanterie het had betrokken. Dit zorgde waarschijnlijk voor de eerste, deels gemotoriseerde file in Elst, want door de grote hoeveelheid karren, paarden, vrachtauto's en militairen liep het helemaal vast. Lokale handelaren probeerden in de tussentijd allerlei waar (chocola, bier en sigaren) aan de soldaten te verkopen ondanks het strenge toezicht van de marechaussee.

Het moet voor het zo rustige Elst een onwerkelijke situatie zijn geweest. Ondanks de tegenslag in het begin waren nu in de nacht van vrijdag 22 op zaterdag 23 september de pontonbruggen gearriveerd. In een paar uur tijd was de pontonbrug bij Elst (Ingense Veer) geslagen en konden de troepen oversteken naar de Betuwe. Duizenden mannen trokken vanaf vijf uur de net geslagen brug over. Om acht uur kwam er tot grote hilariteit van de manschappen hoogbezoek. Drie auto's stonden langs de dijk bij Ingen en al snel kwamen de Koningin – met in haar hand een veldstoel – en Prins Hendrik in generaalsuniform richting de brug gelopen. De brug werd zelfs overschreden en gedurende een uur werd aan de zijde van Elst door het koninklijk paar het geheel aanschouwd. Ook de leider van de oefening, luitenant-generaal De Meester, was daar aanwezig en heeft nog kort met het koninklijk paar gesproken. Met name het door zes paarden getrokken geschut van de veldartillerie maakte veel indruk, mede vanwege het relatief grote hoogteverschil dat moest worden genomen door de zeer lage waterstand van de rivier. Na weer terug te zijn gelopen naar de Ingense oever, waar ook nog een uur werd gezeten door Wilhelmina op haar veldstoel en door prins Hendrik op een door hem omgegooid petroleumvat, ging het gezelschap weer naar Kerk-Avezaath.

Ook minister van Oorlog Colijn was te paard aanwezig in de voorste linie, waar hij samen met de scheidsrechters optrok. Hij begon zijn bezoek overigens vlakbij 's-Hertogenbosch, waar hij de daar gestationeerde vliegtuigen inspecteerde en een korte rondvlucht maakte.

Deze vliegtuigen poogden ook hun waarde voor de manoeuvre te bewijzen. Twee zijn boven Rhenen verschenen. Eerst sergeant Lütge, die in de ochtend van zaterdag 23 september vanuit De Pettelaar bij 's-Hertogenbosch een verkenningsvlucht richting Rhenen maakte. Op de terugtocht bij Echteld maakte hij door pech getroffen een noodlanding om vervolgens per auto naar Zaltbommel te reizen.

Ook eerste-luitenant der artillerie H. ter Poorten (1887-1968) maakte die morgen een verkenningsstocht van 1 uur en 40 minuten. Sinds 30 augustus 1911 was hij de eerst gebrevetteerde officier van de Nederlandse strijdkrachten. Tegen negen uur in de morgen vertrok hij van De Pettelaar om de Nederrijn te gaan verkennen. Via de villa te Kerk-Avezaath – waar koningin Wilhelmina verbleef – vloog hij over Zoelen richting de Neder-Rijn, die hij een paar maal overstak. Bij Zoelen was er nog op hem geschoten. Ook Elst en Rhenen passeerde hij, waarna hij te Opheusden landde om zich weer te kunnen oriënteren. Het was een moeizame tocht geworden, mede door de aanwezige mist, en zijn toestel was een paar keer flink heen-en-weer geschut. Ter Poorten zou in 1916 ervaren dat vliegen ook veel slechter afkon lopen. Samen met de commandant van het Koninklijk Indisch Leger, luitenant-generaal Michielsen, stortte hij toen neer in Nederlands-Indië. Hij raakte zwaargewond en Michielsen overleefde de klap niet. Zijn militair moeilijkste moment kwam op 9 maart 1942. Ter Poorten kreeg toen de ondankbare taak als opperbevelhebber op Java (hij was opgeklommen tot luitenant-generaal en legercommandant in Nederlands-Indië) de capitulatieakte te ondertekenen van de Nederlandse strijdkrachten na de strijd tegen Japan.

COLIJN HOUDT EEN INSPECTIERONDE

Zondag 25 september werd als een rustdag beschouwd en de koningin reisde zaterdagmiddag dan ook af naar Paleis Het Loo om maandag weer terug te keren in de Betuwe. Dinsdag 27 september vertrok zij definitief na nog vele inspectierondes gemaakt te hebben. De scheidsrechters hadden in de tussentijd bepaald dat de rode partij – die vanuit het noorden omlaag trok – zoveel slachtoffers had te betreuren bij de strijd in de Betuwe dat deze de terugtocht moest inzetten richting de drie pontonbruggen bij Elst, Remmerden en Rhenen. Ze kregen daarbij dekking van artilleriegeschut, dat hoger stond opgesteld te Amerongen, Plantage Willem III en Rhenen. Bij het Ingense Veer werden de terugtrekkende troepen in de nacht van maandag 25 op dinsdag 26 september om 01.00 uur aanschouwd door minister Colijn. De minister had het druk die nacht, want op zijn inspectietocht per auto wilde hij zoveel mogelijk militairen ondervragen. Op een van zijn

Te voet, te paard en per rijwiel trok men de ponton over. (Coll. H. P. Deys).

vragen, 'Wat hebben jullie vandaag gegeten? Bonen met vlees uit keukenwagens of hooikist?' Kreeg hij het antwoord: 'Uit de hooikist, excellentie.' 'Was het smakelijk?' 'In sommige ketels te hard'. Om vijf uur in de morgen keerde de minister weer terug in De Koning van Denemarken te Rhenen om daar snel een ontbijt te nuttigen en vervolgens weer te paard de troepenbewegingen verder te bekijken. De terugtrekkende troepen van de rode partij werden daarbij zo bedreigd door de blauwe eenheden dat de pontonbrug bij Remmerden werd opgeblazen (in feite het losmaken van het middenstuk). In de buurt van de pontonbrug te Rhenen bij het veer was het niet alleen druk met militairen, maar stond het ook zwart van belangstellenden. De veerman, die niet mocht varen, ontving honderden dubbeltjes van alle mensen die overstaken. In het koffiehuis bij het veer waren te weinig mensen om alle bezoekers te kunnen bedienen. Tijdens een regenbui passeerde koningin Wilhelmina bij de pontonbrug, wat tot spontaan gejuich en gewuif leidde.

Met het overtrekken van de militairen naar de noordelijke oever en het vervolgens inkwartieren in de omgeving eindigde dinsdagavond 26 september 1911 de grootste tot dan toe georganiseerde oefening van het Nederlandse leger.

Woensdag 27 september werden de troepen na afloop van de oefening met veertig extra treinen vervoerd naar de garnizoensplaatsen waar zij van afkomstig waren.

EVALUATIE EN NASLEEP

Terugkijkend op het geheel was het vrij vlot verlopen. Helaas waren er ook gewonden te betreuren, waarvan een zeer ernstig. Door het te vroeg afgaan van een stuk geschut was een artillerist gewond geraakt aan zijn hoofd, waarbij hij zijn gezichtsvermogen was verloren. Een soldaat had een schotwond in zijn wang en een kapitein en een sergeant hadden hun been gebroken. Militair gezien was een aantal zaken nu

wel aangetoond. De cavalerie had afgedaan als verkenningseenheid. De wielrijders, en nog veel sterker de vliegmaschine, moesten die taak maar snel overnemen. Een eigen vliegdienst werd dus een vereiste. In 1913 kwam er dan ook een luchtvaartafdeling bij het Nederlandse leger. Ook de verdere invoering van gemotoriseerde diensten was een voorwaarde. De nieuwe keukenwagens hadden prima voldaan, maar de hooikisten (houten kist voor het eten, gestookt met o.a. samengeperst hooi) vielen nog wat tegen. De meeste inwoners van Rhenen en Elst hadden het geheel met veel interesse gevolgd. Zulke drommen mensen waren

er in tijden niet geweest. Sommigen ondervonden ook de nadelen van zo'n fikse operatie. De heer Adrianus de Kruiff, wonende op de Zandheuvelstraat te Rhenen, kreeg voor het deels verwoesten van zijn oogst door geschut een vergoeding van f 6,-. De heer Ernst Jan Pitlo te Elst vroeg een vergoeding voor het breken van een ruit en het scheuren van een muur door het schieten van een kanon op zijn erf. Aaltje van den Dikkenberg aan de Cuneraweg te Achterberg had schade van f 3,- door het vernielen van een varkenshok bij de boerderij door een kanon en door het graven en maken van putten in een weiland, waarvoor f 5,- werd gerekend. Derk Quint te Elst had een schadepost van ongeveer f 10,- door het vertrappen van riet bij het Ingense Veer. Johannes van de Westerengh te Remmerden vond dat hij recht had op een hogere vergoeding. Hij had namelijk grond afgestaan voor het inrichten van een kamp. In ruil daarvoor had hij stro gekregen, dat echter belangrijk minder in waarde was dan van te voren was toegezegd. De klachten werden door het gemeentebestuur van Rhenen doorgestuurd naar de Schadevergoedingscommissie voor de legermanoeuvres 1911, per adres notaris mr. Kolff te Herwijnen. Na al het strijd-gewoel en de financiële perikelen voor een enkele inwoner kon het stof weer rustig neerdalen in het zo landelijk gelegen Rhenen, Elst, Achterberg en Remmerden. ■

BRONNEN:

- Het gemeentearchief te Rhenen;
- Diverse kranten uit 1911 o.a. *Het Nieuws van de Dag*, *Het Centrum*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Amerongsche Courant*;
- *Katholieke Illustratie* 1911;
- *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, lemma H. ter Poorten door H. L. Zwitter, 1979;
- *Hendrik Walaardt Sacré 1873-1949. Leven voor de luchtvaart*, drs. R. de Winter, 1992.

L'histoire se repète

*Een van de particuliere automobielen, die voor deze oefening werden gevorderd, rijdt over de ponton bij het veerhuis op 26 september 1911.
(Coll. H. P. Deys).*

*Bijna honderd jaar later, op 1 september 2011, is er opnieuw een oefening van de Genie te Rhenen, waarbij voertuigen de rivier worden overgezet.
De operatie werd uitgevoerd door de 105 brugcompagnie uit Vught. (Coll. B. W. van Laar).*

